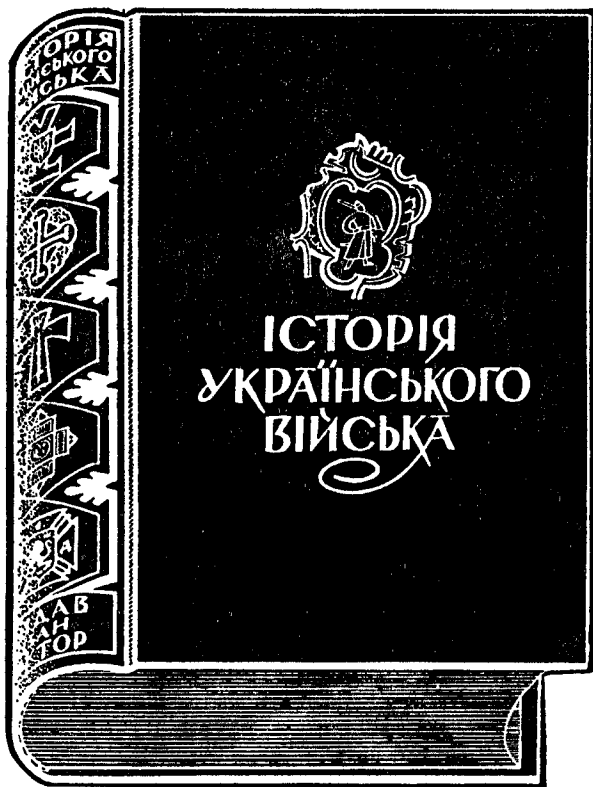

ЮРИИ ТИС

МАРКИЗА

п
к
а
к

ВАРТИСНА КНИГА ДЛЯ КОЖНОГО!

ВЕЛИКА КНИГА понад 800 сторін і 500 світлин, мап, карт боїв, кольорова ілюстрація українського війська. Величина книги 10x7x2,½ цалів. Мистецька оправа в полотно зі золотими витисками. ЦІНА \$15.00.

Висилає:

UKRAINIAN BOOK CLUB LTD.

834½ Main Street.

Winnipeg, Man., Canada.

UKRAINIAN BOOK CLUB
BOOK № 19.

YURIJ TYS

MARQUISE

Short Stories

PUBLISHER IVAN TYKTOR

---

19 WINNIPEG 54

КЛУБ ПРИЯТЕЛІВ УКРАЇНСЬКОЇ КНИЖКИ
КНИЖКА 19.

ЮРІЙ ТИС

МАРКІЗА

Історичні оповідання

diasporiana.org.ua

ВИДАВЕЦЬ ІВАН ТИКТОР

---

19 ВІННІПЕГ 54

Обкладинка Мирона Левицького

Printed by

The New Pathway, 184 Alexander Ave., Winnipeg, Man., Canada.

П Е Р Е Д М О В А

Автор збірки оповідань “Маркіза” відомий уже нашим читачам із своєї збірки, що появилася друком у першій серії видань К.П.У.К. п. н. “Шляхами віків”. Хто читав цю незвичайно цікаву збірку історичних оповідань, знає, що Юрій Тис вкопується в фрагменти нашого минулого з яких видобуває прецінні діаманти, що свічать нам блиском високої культури нашого народу.

Автор не тільки передає нам у літературній формі картини минулого в яких майстерно з усіма нюансами змальовує духа доби, але, також, примушує нас шукати аналогічних обставин у сучасному, нашому житті, в сучасному нашому невідрадному становищі.

Юрій Тис у своїй збірці “Маркіза” подає читачам 18-те сторіччя, помазепинські роки, роки першої великої еміграції на Захід, роки великої руйни нашої Батьківщини й безпереривну боротьбу українського народу, як на рідних землях так і на еміграції. Байдуже якою зброєю воюють, герої оповідань у боротьбі за краще майбутнє, бо, кожна зброя добра, коли вона приносить народові пошану для його батьківщини й віру в її визволення.

І Войновський (“Маркіза”), що міняє розкоші життя за обов’язки супроти Батькіщини і Скворода (“Нарцыз”), що передає народові в дарі науку і Котляревський (“Містерія полтавської ноги”), що своїм не- смертельним твором “Енеїда”, знову, виносить на вер- шини українську літературну творчість, всі вони ду- мають про одне і боряться для одного. І навіть незна- ний нікому гетьманський канцелярист (“Записки геть- манського канцеляриста”) списує свої спомини дале- ко від Рідного Краю з надією, що колись вийдуть на денне світло й розкажуть нащадкам про великі зма- гання українського народу і вони продовжуватимуть велику мазепинську ідею.

І автор шукає в нашому минулому тих моментів які стають нам зрозумілі і близькі. Ю. Тис, як історик, вміє з руїн домів, звалищ замків, і музейних експона- тів створити сцену й оживити персонаж та надати йому свіжості й барви, бо, як каже автор:

“... Є везорі дивні, і ногі сповнені таємними си- лами, в яких людина втрачає свідомість свого довкіл- ля і сповняється повістями минулого. Постаті з-перед сотень років проходять перед нами справжніми істо- тами з своїм дивним життям і здійсненою уже долею, а забуті, потонулі в давнизні події, стають так само живими, як живим є наше щоденне життя. Міста, що їх базимо не мають назв; при вузьких безіменних ву- лицях, давно вже не існують старинні дома затінені сумерком глибокого везора. Тільки постаті людей жи- вуть своїм давнім життям, проходять біля нас мимо

в своїх старинних одягах, говорять своєю мовою і від-
творюють наново дії свого завершеного життя. Від-
кривається гарівна завіса часу: ми стаємо біля них,
живемо їхніми думками й вчинками, хвилюємося до-
лею далекого вже їхнього земного існування. Не
знаємо звідки їхні тіні й жаліємо, коли відходять від
нас знову, в своє невідоме неземське буття . . .”

---

*Випускаючи в світ оцю збірку історичних опові-
дань, Видавництво сподівається, що читачі радо сприй-
муть появу нового твору Юрія Тиса, що з такою лег-
кістю й виразовістю картин дає нам можливість зро-
зуміти минуле й подумати над майбутнім.*

М. Левицький.

МАРКІЗА

*... Маркіза Помпадур, що не ві-
відомо зому і як, збирала у сво-
їй книгозбірні цілу французь-
ку українку.*

Проф. Ілько Борщак

Ідуть м'яким хідником, розложеним на широких сходах вестибюля, офіцери його королівської величності Люї П'ятнадцятого. Колони ясного гладкого мармору відбивають простими лезами мерехтіння сотень воскових свіч, а різні хрустальні дзеркала, стократно помножують розкішне багатство палати. Ще дожидають свої черги двірські вельможі, дами в широких кринолінах і високих білих перуках, каваліри в квітчастих кольорових фраках.

Гурт офіцерів проходить сходами на перший поверх. Там, у золотистій залі приймає сьогодні великий король Франції. Вони сильно притискають металеві шоломи до боків, шкуряні взористі кобури пістолів хитаються ритмом їхніх вояцьких кроків, виблискують лакові чоботи на пружистих ногах. Серед тиші чути тільки ритмічний брязкіт срібних острогів.

П'єр, людина середнього віку, любимець жінок, колись відомий співак і літератор, з усміхом глядить на них. Він любить постатями юнаків і кольоровими одностроями війська могутньої своєї батьківщини.

— З якого полку? — прошепотів до нього сусід, приклавши пенсне, щоб краще бачити.

— Королівський полк німецької піхоти — відповів П'єр.

— Німці?

— Ні, волонтери з України. Козацькі роди. Служать під знаменем шефа полку, графа Орлика.

— Ви знайомі з ними?

— Так, деяких знаю. Цей ясноволосий це хорунжий Мирович, перед ним, його батько Федір. Із лівого боку біля полковника, поручник Войновський. Знатні козацькі роди.

— Далля буона парте*) — додав по-італійськи. Любив цю мову полудня, якою виспівував колись тужливі мелодії на королівському дворі. З давньої світлості залишилася йому тільки слава найкращого вчителя співу й їдкою бесідника.

Офіцери зникли за шовковими завісами. За ними рушили гуртом усі інші, люди відомих родів, високих чинів і шляхетно уроджені пані й панове, що їх місце було в оточенні короля. Найвизначніші королівські дорадники були вже на залі, зайнявши призначені собі двірською етикетною місця. А на зовні палати, огорнув землю пізній жовтневий вечір. Він наляг темнотою на розлогий Париж, на його палати й величаві святині, дрібні крамниці й верстати ремісників, кам'яні мости Сейни й тендітні домики старого латинського кварталу.

Король Люї П'ятнадцятий сидів у глибині залі, оточений вельможами могутньої держави. Байдуже

---

*) З доброго роду.

розглядав брокатові завіси, золоті вишиття і лелії — символ лицарських традицій Франції. Опісля провів зором по обличчях людей і його юні черти роз'яснилися під грубою верствою білої пудри, ледве помітним усміхом. Його врадували личка двірських дам, а особливо тих що з його волі прийшли тут вперше та, що їх прагнув бачити біля себе.

Він мрійливо задивився кудись у глибину залі.

— Полковник граф Орлик з почетом!

Залею пройшов тихий пошум голосів. Офіцери ввійшли рівним твердим кроком. Король глянув із зацікавленням на марсову постать полковника, що саме повернувся з щасливої війни в Баварії. Знав його давніше. Не один вечір перебули разом на розмовах високої натури. Король цінив високо знання і досвід графа, особливо коли йшлося про загрозу Європи від московського царства.

Граф Орлик склонив коліно. Пробігають слова двірської етикету, а повітря тяжить важким запахом квіту турецьких рож, пудри й чаду незлічимої лосєвих свічок.

Войновський нетерпеливо переступив з ноги на ногу. Йому був миліший пах боевих димів і піль баварського краю; він глянув у вікно. У вузькій щілині між золотими брокатами темнів над містом осінній вечір.

Войновський глянув косо на своїх друзів. Біля нього стояв Мирович а далі його батько. Мирович відчув мабуть нетерпеливі хвилювання свого друга, він стиснув держално палаша й присунувся звільна до Войновського. У той час почувся святочний голос:

— Люї суверен, великий майстер військового ордену святого Люї...

— Юрку — зашепотів до Войновського Мирович і легко торкнув ліктем його руку. Войновський непомітно порушив рукою.

— На право, в другому ряді — зашепотів знову Мирович.

Войновський, не повертаючи голови, провів зором звільна й обережно по рядах двірських дам. Там, з гурту стройного й кокетного жіноцтва, гляділи на нього знайомі, укохані очі.

— Жанет, кохана — порушив устами Войновський. Він підніс злегка брови, даючи знак, що пізнав і не забув.

А тимчасом козаки пасли очима жіноцтво, а двірські мадмуазель любезно рекомендували свої серця юним багатириям війни. Ішла тиха гра очей, але дуже вимовна й досконало зрозуміла обоім сторонам. Молоді офіцери раділи, що зможуть закрутити веремії з дівчатами, закіль доля не покличе їх знову туди, де хи- мерна смерть справляє свої нерозгадані герці.

Час проходив скоро й Войновський вспів почути тільки кінцеві слова церемоніялу:

— Полковник його королівської величності граф Григор Орлик, кавалір цього ордену.

Він побачив полковника з широкою шовковою лентою почерез плече. На подушці малинового кольору підносили йому саме нагрудну зізду ордену.

Опісля обступили графа великим свобідним гуртом. Вітали з високим відзначенням і воєнним успіхом,

бажали лаврів на дальшому воєнному шляху. Старий Мирович, що дружив ще з батьком полковника, гетьманом Пилипом, цілувався з ним навхрест по звичаю предків і казав:

— Дай Боже! Хай наша вітчизна з тебе колись потіху і хвалу має. Вітай з орденом, вітай із днем народження! Мольби дієм за твоє здоров'я і вік довгий!

Полковник стискав руки друзів.

— Сорок років віку — казав — це довгий вік. Жалко тільки мені, що при народженні моєму, ніхто не слідкував за небом і не записав зоряних констеляцій. А тепер глядіти мушу в майбутнє, як у велике невідоме, йти життям, не знаючи ніщо про завтрішню долю.

— Скорпіон, полковнику — відповів Мирович — не зрадив ще нікого. Значить він тобі хоробрість Гектора й щастя на полі. Рішучий ти й пресміливий, а жвавість до воєнного діла, це домена твоєї констеляції.

— Та й ще — мовив Мирович — скорпіон обдарує народжених розумом Катона. Врешті наші замашні шаблони теж вартують дещо!

Мирович весело засміявся. Дальша розмова обіргувалася, бо до графа Орлика приступили громадою двірські достойники, з привітаннями й побажаннями. Полковник вспів тільки кликнути офіцерам:

— Під малиновий значок!

А Войновський так хитрив і так придумував, що врешті зустрів свою Жанет. Вона ждала цієї стрічі. Тут, серед людей, обоє не хотіли виявляти свої серdech-

ної тайни. І тому перекинулися, ніби - то байдуже, кількома словами.

— Сьогодні біля півночі, добре?

Так, у моїй палаті — відповіла Жанет.

* * *

Кілька кварталів у ліво, таки при головній вулиці, недалеко королівської палати був заїздний двір, що звався “Під малиновим значком”. Крім полковника Орлика, що залишився ще в палаті, йшли вони всі, волонтарі Орликового полку, сини старих мазепинців, капітани, поручники, хорунжі й сержанти. Усі вони, крім батька Мировича, не знали рідної землі, але відчували її в своїх серцях, як далеку вимріяну країну. Їхні батьки, виходці з батьківщини, заціпили їм лицарські мазепинські звичаї, щоб і вони, хоч на чужині, способилися на предківський шлях. Тож у полку його милості пана полковника Орлика була їх фалянга повна останніх мазепинців, що несли пахоці землі в серцях, як найглибшу тугу і мрію. Полк графа Орлика звався, правда, королівським полком німецької кавалерії, але сотні, йдучи на війну, все таки співали улюблену полковником старинну пісню:

Йди козаче, світ за очима,
Неси свою смерть за плечима.
Не бійся смерти: поки живеш,
Її нема,
А як умреш,
Тебе чорт ма.

Радісною юрбою звалилися до гостинниці “Під малиновим значком”. У темних сінях дзвонили важкі па-

лаші й веселий гамір розривав стіни вояцького проходу .

Господар, пан Януарій вийшов до них з ліхтарнею в руці й у м'яких капцях - тихолазах. Він підніс ліхтарню вгору й приглядався гостям.

— Здорові були — залунали голоси вояків.

— Здорові молодці — звитався господар пізнаючи давніх кумпанів — заходьте, заходьте.

У гостинній кімнаті пан Януарій пізнав Федора Мировича.

— І ти старий з ними? —

Обидва розцілувалися сердечно, старі друзі з давніх часів, з одного, ще мазепиноного, полку. Федір відчипив від пояса кобуру з пістолями й із видимим вдовolenням розглянувся по кімнаті. Скоро побачив двері від кухні й засміявся на цілий голос:

— Запах наших сарматських просторів. Згадуйте!

— Вареники з сметаною!

— Ні.

— Галушки пшеничні.

— Ні.

— Запіканку препарують, ось що!

— Тільки звільна, панове товариство — жартував пан Януарій — а то скоро розгардіяш вчините.

На нього споглядали з зацікавленням молодші офіцери, що його ще не знали, хоч багато чули про малиновий значок. Пан Януарій стояв з Федором, у сатових шараварах і білій сорочці та скидався, на козака Мамаю, що його розмальовані портрети возив з собою кожний із них.

Войновський узяв рукою боклаг з червоним вином:

— Не пий більше води, сказав святий апостол Павло. Уживай вина на здоров'я шлунка твого.

— Де таке сказав? — здивувався котрийсь з хорунжих.

— Сказав — потвердив авторитетно пан Януарій — у письмі до Тимотея. У першому письмі.

Войновський здивувався словам господаря. Він сам був книголюбом, але в воєнних походах і рухливому житті, скоро вивітріли йому книжні відомости й знання.

Вечеряли старим козацьким звичаєм. Пан Януарій знав готувати старі українські страви. Гостинницю провадив уже більш двадцяти років і впродовж цього часу завжди були до вибору, рідних гостей, українські деліції і напитки. Звичайно, пан Януарій засідав із своїми земляками, любувався дужими хлопаками, що верталися з воєн, або переїжджали куди їм було слід, і не забували про нього. Сам він чоловік бувалий, не одне пережив у житті. Із Мазепою переплив Дніпро, жив біля Пилипа Орлика полковникового батька, і з Туреччини дав тягу аж у Париж. Тоді багато наших порозсипалося по світу, не маючи звичайно ні шага за черчатими козацькими поясами. Тож пан Януарій поки осів у Парижі, не одну содому проходив, а все ж перед ніким ніколи не жалівся. Відвик від одного привик до другого.

— Головне триматися твердо свого — казав. Тоді

ні Польща ні Московія нічого не вдіють, ні чужина. Душевний корінь треба мати !

Така була його наука приїжджим землякам.

Упродовж років, багато людей заїжджало під малиновий значок. Бувало часом появлялися чудні люди, незнайомі нікому мандрівники. Може прибували вони з турецької землі, може з рідної країни, може з Молдавії, або з царства північного, хто їх знає. Господар розмовляв з ними тихо коли з'їдали борщ і вареники в маслі, опісля зникав з ними десь у таємничих задніх покоях. Про своїх гостей і свої розмови з ніким не говорив, а запити збував чимнебудь. Втаємничені бувальці гостинниці казали, що в нього в лівому чоботі по старому звичаї характерників — золототисячник, на те, щоб і сам шайтан не знав про що говорилося.

У той час ішли великі війни, тож була нагода для старого Мировича згадувати старі часи Мазепи й нові бої свого ескадрону кінних фізелієрів, якими командував у полку Орлика. Ішли розмови про Францію, міркування про українські справи, якими цікавився світ, про майбутні війни й звільнення рідної землі. А згодом, пішли слова свободні, згадали панночок з королівського двору й свої любовні пригоди на війні.

Пізно вночі приплентався до гостинниці чоловік, закутаний у темний плащ. Сів за кухлем вина й задумано вистукував пальцями по столі. Войновський пізнав його негайно і звитався. Це був його добрий друг, з яким перед кількома роками познайомився в домі Жанет.

— Що з нею, П'єр?

П'єр говорив неохоче. Не мав настрою до товариства ні до розмови. Що з нею? Нічого. Вчить її співу й музики.

— А що вона? П'єр, скажи що з нею.

Але капризний П'єр хвалив тільки її голос, її гру на клявісині та картини, які вона залюбки малювала на голландську манеру.

— Як же ж на новому мешканні?

— У домі королівського радника д'Етіюля? Прекрасно.

Войновський змовчав, а П'єр, попивши вина змінив тему:

— Якщо маєш час Жорж, посидь зі мною. Прийде тут Рамо. Цей що придумує нові закони гармонії.

— Не можу — відповів Войновський не цікавий тієї теми.

— Рамо має свою музичну систему. Цікаве це безперечно, але я, ще від мого вчителя Скарлатті вивчив стару гармонію, і таки при ній залишуся.

Хтось на залі загравав у ріжок. Сумовита мелодія тендітно проривалася крізь гамір і сміхи гостей, врешті цілком загинула..

— Все міняється — торочив далі П'єр. — Мого вчителя відпровадив я на вічний спочинок давненько вже, а тоді, добрі часи були. Не те, що тепер. Наприклад, вдягалися в тугі сукна, биті по домах і ткани по домах. Тепер чую закладають у Англії фабрики. Машини заберуть хліб людям. Це не добре, це все дідьчий задум.

Войновський знав П'єра надто добре, щоб не розу-

міти, що цей навмисне торочить і заговорює щоб вивести його з рівноваги. Бо П'єр, знаючи про нього й Жанет, був певний, що Войновського, після повороту з війни, не цікавить ніщо й ніхто, крім, Жанет. Але Войновський не втратив своєї сердечности. П'єр був його щирим і справжнім другом і, навпаки, гострота цього майстра мистецького слова завше цікавила й притягала його увагу.

Коли Войновський прощався з друзями, П'єр зачіпив його:

— Куди йдеш, до Жанет?

— Так. Прохала зайти.

— Гм трудно. Я теж там буду. Сьогодні в них багато гостей. Як зачуваю, король забажав мати її на дворі.

— Я бачив її сьогодні в оточенні короля.

— Розкішник наш король. Знає чого хоче. А вона зі своєю красою і двадцяти роками, та ще й з розумною голівкою, може легко стати першою дамою королівства. А ти що тоді? Важкий горіх. Не легко суперечити з королем — у коханні.

Войновський усміхнувся.

— Я певний моїх почувань. І Жанет. А втім? Я вояк, рідко буваю в столиці, так щож, фрасуватися не буду.

П'єр засміявся:

— Я жартую Жорж. Жанет — прекрасна душа. Чиста й глибока.

Войновський стиснув руку П'єра. Попрощався з господарем, що тяг люльку, бачний на все і з товари-

ством, де пустуни весело крутили веремії і чинили гамір справді вояцький.

На дворі була ніч. Ішов латинським кварталом, де жили вчені й мистці, студенти та їхні любки. Проти нового мосту завернув у вулицю Дофен. Ішов добре знайомими вуличками, яких не бачив уже давно, любувався тінями домів і закутинами перевулків, врешті станув перед палатою де жила Жанет. З городу вітер приніс запах червоних рож. Вікна палати пана д'Етіоль були освітлені й крізь відкриті широкі двері плив на вулицю гамір багатьох голосів.

Войновський передав плаща й зброю лакеєві та пішов до покоїв.

Серед натовпу гостей побачив Жанет.

— Люба моя — шепнув їй до вухка.

Вона капризно прижмурила очі й приклала палець до вуст:

— Тихіше!

Стояв проти неї і глядів у її темні очі. А вона гляділа на нього з такою любов'ю і відданістю, що кожний міг би сказати про неї: Тисячі гарних жінок є на світі, але цієї не може забути ніхто.

Опісля, він, пішов по покоях. В одній великій кімнаті ставили комедію Молієра. Йому пригадалися оповідання про домашні театри в Україні про трагікомедії спудеїв; те все оповідали, часто, літні люди, які пам'ятали рідну землю. А бувало й у війську, читали веселі й комічні дискурси, з яких найбільше подобався йому один: От послання бахусового козакам полку графа Орлика чтеніс.

Минав час. В іншій кімнаті зустрів П'єра. Разом пішли послухати розповіді якогось молодого чоловіка; з блискучою жвавистю говорив він про те, що разом із Вольтером і Дідеро видаватимуть книгу з відомостями з ділянки науки й мистецтва. Це був пан Руссо. А далі, переконував гурт слухачів, що понад усім стоїть розум людський і, що філософія й історія — дві найвищі науки. Видно було, що дискусія яка почалася після слів пана Руссо, йшла в тоні неспокійному. Нові думки не мали ще ґрунту й у промовців давала себе відчутти якась дисгармонія між почуваннями й розумом.

— Розбіжність розуму й душі — сказав Войновський — приносить з собою великий сумнів, у розумі в Бога.

— Отож то — з них усіх променіс непевність — шепнув П'єр.

— І почуття вини — відповів Войновський — бо чи можна чинити розум людський відповідальним за світ?

До них дійшли уривки мови Руссо:

— Я ношу цілий міх сміху з собою! Одиноке це, що залишається мистцеві нашої доби. Ціль мистецтва в нескінченості, а ми — люди невічні.

Дідеро стукнув чорною паличкою:

— Кажу, — перервав панові Руссо — що наш світ паде в провалля. Мій душевний стан і не тільки мій, а нас усіх, вказує на те що перед нами стоїть ніщо, порожнеча, створена розумом. Перед нами катастрофа.

— Ви впевнені в цьому? — спитав хтось з гурту з неспокоєм у голосі.

— Так! Яка — не знаю, і коли прийде, теж не знаю. Але гряде катастрофа, в якій пропадемо ми, а з нами ціла наша культура.

— Ходімо! — сказав П'єр, узявши Войновського під руку — жаліти за цією культурою нема чого.

— Працюєш? — спитав Войновський.

— Пишу.

П'єр глянув у зеркало, поправив перуку й причесав рукою напудрені кучері. Він був відомий із своїх іскристих дискусій, та з творів макабристичного змісту. Панянки читаючи його, страхалися, в товаристві ніяковіли від капризних вчинків та гострої іронії і, тому прозвали його — П'єр Страшний. Мабуть і тому теж цей мистець досягнув того ступеня слави, що його радо вітали на королівському дворі. Останнім часом, вчив Жанет філософії і літератури.

— А, панове тут?

Це Жанет станула знеобачка біля них. Кребіжон почув у мить незвичайні пахощі, що принесла їх із собою Жанет.

— Мадам, це що?

— Вода з Колонії, трикратно дестильована. Фаріна.

— Люблю пахощі — відповів мрійливо П'єр. — Правда, пан Руссо ставить природне вище штучного і я кажу теж, що справжня краса це найбільш гармонійний розподіл природніх соків і флуїдів...

— П'єр — перервала Жанет і засміялася — що це має спільного з парфумою?

— Життя й перфуми? Зважте мадам, що парфумер у минулих віках мішав теж отруї.

Жанет узяла Войновського під руку:

— Жорж! Забери мене від цього страшного чоловіка.

— Ідїть собі, йдїть — лукаво засміявся П'єр — я волію вино.

Пішли покоями до будуару, виложеного східними килимами й м'якими шовковими завісами.

Він станув близько неї:

— Що з королем?

— Ревнуєш? — вона посміхнулася.

— Ні.

— Невже ж?

Змовчав. Нахилився до неї і шепнув щось до вушка. Жанет примкнула очі.

— Жанет — сказав по хвилі Войновський — бурхливо й гарно проходить моє життя, але найкращі хвилини пережив із тобою.

Сиділи біля себе. А П'єр стояв собі на давньому місці й до нього доходили уривки розмови двоїх дам.

— Ти бачила Жанет? Виглядає дуже щасливою.

— Щож, як би ти була так близькою королеві . . .

— Думаш? Це не те мабуть.

— Не те?

— Ні! Ти бачила того офіцера? Жоржа. Вона кохається. Справді!

— Кохається? — Ха - ха - ха, добрі жарти!

П'єр поставив келих з такою силою, що скло розприскалося на дрібні осколки. Пані зжахнулися.

— Месіє!

Але П'єр відвернувся з погордою і вийшов до другої кімнати.

Жанет підбігла до нього.

— П'єр, я шукала тебе.

П'єр лагідно торкнув її руки:

— Що Жанет — що сталося?

— Зі мною щось сталося, П'єр. Щось важного. Сказала це замріяно й гляділа кудись дуже дуже далеко.

П'єр усміхнувся.

— Я знав про це давно. А ти Жанет, відчула ледве сьогодні?

— Що ти знаєш П'єр?

— Знаю щось — шепнув тихо — знаю про велике кохання. Ах цей Жорж!

Він глядів весело на Жанет.

— П'єр — шепнула — ти такий добрий.

І вона радісно й дружньо поцілувала його в лице. А він глядів за нею статечно й у його очах відбивалися теплі й дружні почування зрілої людини.

Жанет! — ворушив устами й подумав, що ласкава доля дозволила йому стати її другом, перед яким вона не мала ніяких тайн. Так багато — і так мало.

За деякий час Войновський був знову біля Жанет.

— Хочу знати про твою батьківщину — прохала — Все, все!

— Розповім тобі. Про те що було колись, про бої і

науку, про чудесну землю і співи. Та ще книги тобі подарую. Ти з книжками не розстаєшся! — засміявся.

— Сьогодні, Жанет — я рішився вийти з війська. Хочу залишитися в Парижі. З тобою — добре?

Жанет глянула з любов'ю в його очі. Не відповіла словами, стиснула легко його руку.

Ішли замріяні, сповнені собою. Збудив їх сміх. П'єр стояв з кришталевим бокалом вина й сміявся.

— До чорта! А може б ви одружилися?

— Не говори дурниць — відповіла весело Жанет — твоя пропозиція нагадує мені райську історію.

— Яку — спитав сміючись Войновський.

— Пробачте друзі, мушу йти до гостей — перебила Жанет.

Глянула Войновському в очі:

— До завтра?

— Так. Вечером.

— Добре, Жорж.

Войновський стояв біля П'єра й глядів за нею. А побіч пересувалися пари закоханих, снувалися гурти знайомих, у повітрі дрижали тихі слова сплетень і іронії, змови й фальшу, вкрадливих сумнівів і тайної злости. Це все були люди стародавніх родів і славних імен. Але тільки невиразні якісь і цілком зовнішні рештки минулого гуманізму вкривали їхні слова й вчинки. Блищали ще їхні імена, але зміст їхніх думок був порожній, душі були — мертвече ніщо.

Другого дня, Жанет ледве діждала вечора. Стояла при вікні й гляділа, як столиця світу, Париж, потапав у вечірніх сутінках. Десь далеко жевріло в вікні

перше слабе світло. Люди проходили темними вулицями поспішаючи, щоб іще перед ніччю бути дома. Чорний кіт просмикнувся попід муром і зник у відкритій брамі.

Жанет відчула, що із тим вечірнім тихим сумерком, вкрадається в душу якийсь дивний неспокій, якась неясна туга й потреба близької дуже близької людини. В кімнаті було темно й тривожно і, Жанет боялася поступити від віконного вирізу в глибину широких самотніх покоїв.

Увійшов лакей із запаленим канделябром і зголосив гостя.

— Офіцер — прізвища не сказав — велів зголосити: з королівського німецького полку.

Жанет кивнула головою і з радісним почуванням підійшла кілька кроків, назустріч укоханій людині. Майже бачила вже його постать і його теплий погляд темних очей і чула його щирий тихий голос. Цей голос збуджував завжди у неї якусь певність і безпеку людини що кохає і знає що має біля себе відданого друга на ціле своє життя. Сповнена тугою до коханої людини примкнула очі.

Але це не був її Жорж.

Це були тверді чужі кроки. Вона легко скрикнула.

— Поручник Мирович — почувла вояцький незнайомий голос.

Жанет схвилювалася. Її душу обхопила тривога й серце почало битися сильніше. Вона широко, з острахом розкрила очі.

— Друг поручника Войновського — додав Ми-
рович.

Жанет ледве промовила:

— Що сталося?

— Поручник виїхав, мадам. Вночі дістав наказ.

— Як же це так? — вона обсунулася на фотель.

— У справах нації.

Стало тихо. Зашелестіли краплі дощу. Десь над містом гналися низьким повисом осінні хмари й вулицею заторохкотів спізнений диліжанс. Мирович не відважився перервати тиші.

Врешті впали перші тихі тривожні запити. Чи вернеться? Напевно. Скоро? Не скоро. Може за рік. І він передав листа.

Коли Жанет ламала темночервоні печатки, їй дрижали пальці.

— Жанет — прочитала — з усіх жінок найкраща... Далі не могла. Сльози закрили дорогі черти літер, замрячили доквілля.

— Це неможливо, не може бути — повторювала тихо, ні то до Мировича ні то до себе. Він вичекав, хвилину найсильнішого зворушення.

— Поручник передав для вас, мадам, книжку — сказав згодом.

— Жанет глянула на Мировича крізь сльози.

— Це?

— Опис України Боплана. Книга рідкісна, тож поручник віддав свій власний примірник. Там знайдете те, що ви, мадам, бажали: його батьківщину, описану в латинській мові.

— І ще сказав — мовив далі Минович, поклавши руку на палаш, — що по цілий вік свій, остане вірний вашій вельможності.

Жанет схлипнула стискаючи дарунок Войновського.

— А все ж — заговорила — він же ж... казав мені вчора, що покидає військо.

Минович мовчав.

— Наказ прийшов уночі — сказав по хвили.

Зворушений стояв перед Жанет і думав, що властиво, він, сповнив уже своє завдання. Минович віддав глибокий поклін мадам Жанет і тихо, наче засоромлений, вийшов.

Жанет шукала порятунку. За сильний був цей удар для її тендітної душі. Попадала в безграничну розпуку, або просто не вірила що все те, що скоїлося було дійсністю. Не вірила, що так довго не побачить свого Жоржа з добрим шляхетним обличчям, з дорогими чертами, що їх по-мужеськи вирізьбило життя. Але біла пергаменова обкладинка Боплана привернула її до дійсности.

П'єр — нагадала собі враз — рятуй П'єр, П'єр! голосила крізь сльози. П'єр був її одинока надія. Одинока порада. І вона скоро накреслила кілька слів на листку паперу.

* * *

Минали місяці. Полк графа Орлика знявся знову на війну, воював десь далеко на Сході поза кордонами Франції. Жанет перебувала дуже часто на королівському дворі. Там займала великі апартаменти, повні

дорогоцінностей і творів мистецтва. Стіни були оздоблені картинами найвизначніших майстрів доби, а в окремій кімнаті пишались шереги книг, її велика книгозбірня. Туди заходила Жанет, у час душевних розстроєнь і переситу двірського життя. У великій габлоті за склом, стояли книги про Україну. Жанет захопилася геройськими постаттями історії невідомого їй народу, його долею і його майбутніми перспективами. І бувало, що розчитуючи книги, вона бачила в цих далеких героях свого коханого й засипала, як підліток з книжкою біля себе і з мріями про найкращу людину свого життя.

Минув саме рік, коли до Жанет прийшов старий сивий офіцер. Він повідомив, що воює в полку графа Орлика, та що його син Мирович згинув недавно в бою під Шарльєра. В паперах сина він знайшов недавню записку, в якій Войновський сповіщає, що повертається вневдві, й прохає повідомити про це мадам Жанет.

Жанет схлипнула з радості. Питала старого Мировича про сина й про події в його батьківщині. Мирович розповідав і в душі дивувався, що Жанет так добре обізнана з його народом. Він пояснював, що полк Орлика спосібється в боях на кожную можливість, як це чинив Хмельницький, вишколивши свої когорти у Франції і Голляндії. І тепер, знову, неспокій опанував світ, щораз то нові війни поширюються в Європі й навіть Туреччина думає про збройні розправи з Москвою.

— Цар володіє не культурою і не розумом, а страхом і неволею. Дивне це нам і незрозуміле — завважила Жанет.

— Маркізо, ще старим Грекам було відомо, що володар який сіє страх, сам не без страху за себе.

— Це Епікур — сказала Жанет — А я знаю з книг що Україна найбільш тривожить московського царя.

Вона повела Мировича в книгозбірню і відкрила вітрину.

— Ось усе, що появилось про Україну. Не бракує тут ні одної книжки й ні одного мідериту. Я збрала те все для поручника Войновського. І для себе — дала.

Від того дня маркіза Жанет д'Етіоль чекала на Войновського. Зачитувалася в книгах про Україну й мріяла про той день, коли він повернеться до неї. А час ішов нестримно. Про Жанет ходили сплетні, люди розповідали історії, зв'язані з її життям на королівському дворі й сумнівної вартости оповідання поширили її ім'я на цілу Францію. Це була злоба й зависть, яка опанувала двірські круги, за її красу і її непереможний вплив на короля, за її вищість понад буденні сплетні оточення і за її друзів, поетів і філософів великої Франції.

Це вони збагатили її світогляд і навчили не тривожити душі інтригами й сплетнями двірських дам. Одного веселого вечора Вольтер сказав Жанет у дружньому товаристві, що він незвичайно радіє з її нового прізвища Помпадур. Воно прекрасно римується до "амур". Великий кардинал і міністер Франції звернувся тоді до пана Дідеро:

— Маркіза не має жадоби влади, вона тільки оча-

рована своєю красою. Коли зробить часом щось злого — це не тому, що є лихої вдачі, а виключно з легкодушності гарної жінки.

— Що залишиться з нашої Жанет — задумливо міркував Дідеро — в майбутніх історичних аналах?

— Тільки — відповів міністер — нічого більше, тільки жінка. А це для неї найбільша похвала.

Вона стала дорадницею і приятелькою короля. Її не цікавило те, що потужний монарх Франції мав біля себе нову любку, мадам Дюбаррі. Жанет бажала піднести свою батьківщину до слави величної держави, що живе наукою і мистецтвом, та не залишає без відповіді тривожних питань майбутнього.

Вони, маистри слова й мистецтва знали її добре, цю їхню покровительку й цінили. Знали що жила свobodно й химерно. Спочатку думали, що її любов до Войновського, це тільки примха гарної жінки, але скоро побачили, що почування Жанет дуже глибокі, та що її відношення до неприязного Войновського є проблемою, найтайнішою проблемою її вразливої істоти.

Однієї зими, пізнім вечором, хтось застукав до гостинниці “Під малиновим значком”. Немало здивувався пан Януарій, коли перед собою, у світлі ручної ліхтарні побачив жіночу постать із заслоненим лицем.

— Жанет д’Етіоль — промовила постать відслонивши дещо лице.

Пан Януарій з пошаною пропустив Жанет та провів її у своє приватне мешкання. Жанет скинувши темний шаль розглянулася по кімнаті. Стіни були обвішані килимами дорогої східньої роботи. Велика збірка

шабель і воєнної броні висіла на стінах.

— Рачте сідати пані — промовив пан Януарій заметушившись біля неї.

— Ви мене знаєте? — спитала Жанет.

— Чував, чував — відповів господар, — думав часто про вас милостива пані й про ваш глибокий фрасунок.

Жанет розповіла господареві, що й вона знала про гостинницю “Під малиновим значком” і їй відомі теж деякі стосунки господаря з широким світом. Вона говорила тихо, наче засоромлена й врешті промовила цілим своїм болем:

— Скажіть дорогий пане, що є з Жоржом? Чому нема його досі? Чому пане Януарій?

Жанет плакала.

Пан Януарій походжував по кімнаті. Його боліли слова Жанет, він не знав як говорити з жінкою, в якої лице було сповнене розпачем.

— Мадам, мені дуже важко це вам сказати. Але сталася велика необачність. Бачите, ми з України стали в тайній боротьбі проти великої потенції цього світу — північного велзевула, проти анахемських москвинів. Мусимо працювати для визволення нещасної батьківщини усім своїм серцем, усією душею. Важкі, небезпечні чини. І от ваш Юрко попав у халепу. Його зловили в Станіславі й закували в дйби. Ось що сталося!

Жанет зойкнула тихо. А пан Януарій мовив:

— І так пропав Юрко. Правда стараємося рятувати його і, як дасть Бог, вдасться, поверне до вас.

Жанет зложила руки:

— Рятуйте його, я не пошкодую золота, цілий двір королівський порушу. Напишу до Леклерка, що живе лікарем у Києві, й до інших . . .

— Золота нам непотрібно. Там мають його доволі, щоб купити кого слід. І, хоч як мені жаль, але супліки*) королівські не мають значення в царя. Тут інші заходи чинити треба й ми робимо, що в силах. З Леклерком ми маємо зв'язки, але й він нічого зробити не може.

Жанет обіцяла частіше навідуватися і пана Януарія запрошувала приходити до себе.

Так минали місяці. Врешті Жанет довідалася, що Войновського заслали на далеку холодну Північ. Була після цього довгий час хвора, непритомна. Коли прийшла до здоров'я, цілі вечори проводила в книгозбірні. Читала про Україну. Казала присилати собі всі книги, всі журнали й газети, що писали про батьківщину її далекого коханого. В книжній кімнаті громадилися журнали, Театрум Европеум, Европейська Фама і Газета Франції, книги, спомини, діярія й описи подорожників, вчених і дипломатів.

Одного разу розмовляла про Войновського з надворним малярем Франсуа Буше, що малював саме її портрет. Він знав колись Войновського.

— Ви, маркізо, любите його ще далі? — спитав просто, малюючи її чарівні уста.

Про Войновського не говорила з ніким крім П'єра

---

*) Просьби.

й тому не відповіла маляреві. І, він змовчав теж, відчуваючи недоладність своїх слів.

Одинокий П'єр знав її тайну. З ним говорила про все, сповідалася з своїх почувань і надій а він лагодив скимління її душі й був для неї конечним успокоюючим бальзамом. П'єр знав, що ні буденні події ні королівський двір не вбивають такої любови. Він перший раз в житті ствердив, що навпаки, вони потверджують тільки її глибину.

— Таку любов може знищити тільки смерть — шепотів часто зворушений, повертаючи від Жанет.

Про любов Жанет, здували теж інші її друзі і часто про це говорили між собою.

— Тільки шляхетна душа може так любити — казав Вольтер, а Дідеро після глибоких роздумувань прийшов до філософічної думки, що любов Жанет не лежить в еротичній сфері а виключно в тих душевних станах, де двоє людей відчуває один спільний ритм і звільнюється від самотности, щоб створити філософічну єдність своїх існувань. І часто після таких розмов царила між друзями глибока мовчанка; поваги таких хвилин не важився ніхто з них перервати.

Жанет і далі легковажно приймала усі сплетні й інтриги, що їх кнували проти неї малі люди з королівського двору. Вона знала, що її круг людей, філософи й поети, беззастережні її приятелі. Серед них вона була щирою і там ішли дискусії над незavidним майбутнім Франції. Яка ж бо була дійсність? Король сам не був спроможний сприймати ознак невідхильного занепаду, а його люди не мали снаги до виріш-

них вчинків. Філософи бачили уже провалля перед собою і навіть Вольтер зазначив свій відхід з давніх позицій негацій всеобіймаючої віри. Він говорив одверто про те, що задумує побудувати капличку з написом: Вольтер — Богові. Інші служили світові чистих почувань і з жахом таврували диявольські потуги, які опанували людину: голод, страх, жажду влади. Це наче пекельні челюсті душі людської вийшли на поверхню світу. І ще були такі, що сягали в райони, де панував хрустально - непорочний дух. Вони перебували поза буднем і променювали дивними пророцтвами майбутнього щастя та вишинами людської думки.

Оцей хаос духових виявів людини, ці шарпання будучої думки кондензувалися в роздумуваннях мадам Помпадур і в її розмовах з П'єром. З королем про ці речі не говорила, бо ні він, ні його оточення, ніякої відповіді дати не могли. Вони цілком не розуміли цих проблем і трагедії майбутнього не бачили.

Жанет задумала перевести реформи в оточенні володаря. Її збросою була химерність її вдачі та хитрість якої навчилася на дворі. Вміла воювати гострою іронією і сатирою, ставала трагічною або легкодушною, коли це було їй потрібно. Король не протривав, на це не ставало в нього енергії. І Жанет усувала засиджених вельмож, на їх місце вводила нову шляхту, або шляхетних і енергійних людей міщанського роду. Цікавилася усіми справами держави. Здавалося наче б працюючи хотіла вбити в собі якусь тугу, якийсь душевний біль.

У цих роках, бувало, вона й цілими місяцями не

думала про Войновського. Часом робила собі за те глибокі викиди, часом перекопувала себе, що він, її Жорж, став якимсь неясним фантомом її життя. Чи любила короля? Сама не знала. Можливо, що її спосіб життя був вислідом надмірної енергії, залежав просто від внутрішніх флуїдів, як казали цирулики й доктори. Хто ж знає вже вповні тайни людської особовости?

Коли опанували її спомини й гнітуча туга, вона рятувалася в книгах. Сягала по улюбленого Боплана, читала філософів що проповідували нову віру в прогрес, потапала в лябірінтах вікових подій історії.

Згодом, побачила, що міщанський елемент не приніс з собою свіжих, позитивних сил, а поети були дуже далекі від життєвої дійсности. Що ж — хіба прийдесться шукати завершення доби в революції? Але, хто запевнить, чи оправдає вона свою історичну доцільність?

Одного ранку побачила на скронях перші сиві волоски. Тоді подумала знову про Войновського. В останніх місяцях втратила надію на те, що він живе. Того дня спалила свої інтимні спомини - мемуари, в яких розмовляла зі своїм українським поручником. Поки кинула їх у вогонь, переглянула останні сторінки:

...Чого ж гинеш самітня душе? Чи досі не збагнула, що життя незглибна криниця? Що весна завжди сповнена мріями, а осінь глибокими переживаннями? Шукраеш, душе, шляху до щастя і не бачиш, що воно уже розприснулося в твоїх долонях? . . .

* * *

Вечір зайшов на землю. Вулицями столичного

міста йшов чужий чоловік. Було темно й холодно. Закривалися вже входи кам'яниць і скрипіли залізні засуви брам. Ще тільки весняне небо, похмуре й одноманітне, низько сіріло над домами.

Чоловік пристанув, наче б щось довго згадував, наче б думав про те, що було колись перед довгими давніми роками. Розглядався. Пригадував собі цю вуличку, якісь квіти, тихий радісний сміх, але коли це було й звідки наплили ці спомини, вже не знав. Зморщив чоло. Давно не був у цьому місті й воно змаліло для нього до кількох домів й до кількох людей, його давніх друзів.

Завернув у вузьку вуличку. Тут була колись гостинниця пана Януарія. Це було колись. Тепер усе змінилось. Будинок перероблено, в'їзду не стало, кудись поділася розмальована бляха з повозом запряженим баскими кіньми. Очевидно мешкають тепер незнайомі люди — подумав.

Відчув, що немає чого йти туди. Напевно стане перед ним чуже обличчя. І не дивно. Його генерація стала генерацією прадідів, що може схилиють ще сиві голови на зморщені руки, та що глядають на діти своїх дітей. За цей довгий час і їх уже мабуть не стало. Доли сповнялися й нові людські доли поставали. Може перед роками згадували ще в крузі рідних про те, як за їхньої молодости бувало, але згодом і їм замовкли вуста й усе минуле забулося. Тільки вона ще пам'ятала й вірила...

Пройшовши кілька вулиць, станув перед домом Жанет. Довкола росли каштани що повкладали уже

свої біло - рожеві свічки на свіжо зелений весняний одяг. Каштанів не було тоді, як він туди заходив. Торкнув дерево. Роки - роки ростуть вони тут, закривають собою вікна дому, його жовтаві стіни і вікна з зеленими віконницями.

Хвилину пізніше стояв у вестибюлі перед старою людиною. Людина сперлася обидвома руками на палицю і сказала тремтливим голосом:

— Пані? Тут ніхто не живе.

Чужий чоловік підступив крок уперед.

— П'єр! Не пізнаєш?

П'єр поглянув засльозавленими очима.

— Не бачу. Хто ж ви такий, месіє?

— Войновський.

П'єр не зворушився. Був уже дуже старий.

Сиділи за столом.

— Маркізі скажи обережно про мене. Вона така вразлива.

— Жорж, Жорж! — похитав головою П'єр — хай душа її спочиває з Богом.

Темніли свічки, догоряли в ставниках. П'єр не спішився їх змінити.

Пощо говорити багато — відповів на запити Войновського — ходи зі мною.

П'єр узяв свічник і пошкутильгав наперед. За ним пішов Войновський. Великі тіні обох постатей вкрили кімнату й холіталися на темних старих стінах.

— Пощо говорити? — повторив — зараз побачиш чи вона ждала на тебе.

Прийшли до бібліотеки. П'єр пристанув біля вітрини з книжками й посвітив свічником.

Войновський сперся обома руками об рамки шафи. Глядів крізь шибу на ряди книг у білих пергаменах, у брунатній телячій шкірі, на золоті написи. Глядів на збірку книжок про Україну. Стояв так довго не думаючи нічого й не бачучи ні книг і старих поживклих журналів.

— Тут сиділа останні дні. Поховали з твоєю мініатурою в руках.

Войновський пам'ятав. Буше розмалював його в малому овалі на прозоро білому тлі, гарного молодця в кавалерійському однострої королівської Франції.

Сіли знову у м'які крісла. Войновський мовчав. Що мав розповідати? Про те, як його узяти в заліза й заслали в морозні простори? Як після довгих років зумів вирватись і мановиком поспішив на Схід? Як міняв тропу так що погоня її не взяла? Як стрічав народи цілого світу, жив в мізерії довгі місяці й по роках врешті, прибув сюди?

Ні, що ж розповідати! Об'їхав гльоб земний і врешті тут не знайшов того за чим тужив ціле життя. А друзі, знайомі? Чейже навіть П'єр не може викресати з себе якогось об'яву радості.

Глянув на П'єра. Скільки йому? Хіба з дев'ятьох років? Не диво, що ледве живий. А все ж. Бачить його тоді востаннє, в гостинниці. Згадав давні обличчя. Графа Орлика, Мировичів, других. Забув багато, але про кожного знав дрібницю якусь і це його владувало. Усміхнувся.

П'єр, що глядів на нього відповів теж усміхом:

— Щож друже, ми пережили наше життя, як було нам писано. Я знемігся уже на силі, а й ти віку поважного дійшов. А колись такий був здатний на любовні вигадки й хитрощі.

Він засміявся тонко й ураз споважнів.

— Набігло, тебе, лихо друже — говорив далі — бо інакше не був би залишив Жанет. Я вже не знаю, як це з нею було, в споминах зливаються роки й людина не пам'ятає що було раніше, а що пізніше. Усе помішане. Але, чи це таке важне?

— Люба, моя — прошепотів Войновський.

НАРЦИЗ

Паїсій Величковський ходив поміж каштанами, що саме починали цвісти в вогкій ще від холоду алеї, і радів, як дитина. Весну сприймав він всією своєю бурхливою душею, радів квітами й першими тендітними пелюстками, з любов'ю спостерігав кожную рослину, кожний блідозелений вершочок, що добувався з-під землі до сонця.

— Зілля, як зілля, що року те саме! — заговорив Самуїл Ковалинський, земський писар, з червоним лицем і великим сивавим вусом.

— Ге? — штовхнув Величковського, — про що так думаєте?

— А про те, — відповів цей, не відвертаючи голови від перших чубків травички, — що несправедливо думати на весну тільки про квіти. Треба й про редьківцю, Самуїле, про редьківцю!

Це було сказане до Ковалинського, що відзначався неабияким апетитом, і він зрозумів їдкий натяк, але був людиною доброю, тож промовчав відповідь. І так знав, що Величковський звернеться до нього за порадою, як це чинив звичайно з усіма своїми знайомими.

— А позатим, Самуїле — заговорив наново Величковський, — маю журу, — і він якось благально, якось боляче глянув на Ковалинського, — Новий акростих, — вдарив рукою по клаптику паперу, — тільки не

знаю, як закінчити. Ось, бачите, вірш, де кожна перша буква дає моє ім'я.

— Паїсію Івановичу! — заговорив жалісно Ковалинський, — та ж вам уже давно поза сороківку, а ви все ще витрачаєте час на вірші.

— Чого ж, — байдуже відповів Величковський, — воно й корисно й приємно. А позатим, це вже родинне, недуга така, ще від діда мого, що писав різні чудовища. Ви читали його Зегарок і полузегарок?

— Ні, не читаю рифмів.

— А шкода, стали б іншою людиною! — злорадно промовив Величковський.

Ковалинський скипів, але не вспів відповісти, бо Величковський вхопив його враз за руку і вдивився в постать людини, що виринула з темного перевулка. Вона на хвилину пристанула, мабуть, приємно зворушена ласкавим теплом весняного сонця.

— Григорій! Присягнусь, що Григорій, — на милю пізнаю його, — скрикнув із захопленням Величковський.

— Сковорода! — вдарився об коліна Ковалинський, — шість років не бачив я його, шість років!

Він забув уже, що слід йому відповісти на гострий жарт Величковського. Обидва рушили на зустріч новій людині.

Сковорода звернув в каштанову алею, що отінювала харківську колегію. Високий і худий, ішов м'яким кроком, наче б нісся в повітрі, наче б ледве торкався землі.

А місто знало вже, що примандрував український

Сократ, який ходив світами і по всій Україні, та вчив нарід благородних принципів своєї філософії. З'являвся несподівано, розмовляв із людьми про щастя і людські серця, і знову йшов далі, кудись в сиву далеку путь. Радий був побувати між людьми але скоро тужив за самотністю. На шляхах мандрів був самотнім, і тоді якась туга огортала його за тихими селами, за мирними містами. Роздвоєна душа, неспокійна й щаслива, сумна й радісна.

Ніхто не знав цілими роками, де перебуває Сковорода. А коли й приходила вістка про його у якійсь закутині його чудесної країни він давно вже мандрував звідти далі.

Навчав пан Григорій у рідній мові, тільки “гноти те аутон” говорив по-грецьки, але зараз же пояснював: пізнай самого себе! Це вже не були часи його молодости, коли рідна мова служила тільки для насмішливих анекдот і грубих дотепів, для “комічеських дійств”, і для веселих віршів. Тепер, почали всі з пошаною звертатися до минулого рідної землі, до величних подій і скарбів духа. Справді рідне слово стало гідним латини і греки, віджили рідні Олександрі Македонські й Цезари, Сократи й Віргілії.

Не всі розуміли глибоких слів пана Григорія, але приймали його радо і з жалем випроваджували у дальшу мандрівку. Сковорода приходив убого вбраний і, все своє майно носив з собою. А це майно — кілька книг латинських і власні писання. З таким же майном прибув у харківську “альма матер” одної буревійної зими і з ним покинув Колегію перед шістьма роками.

Тепер він стояв знову тут, завершивши один круг свого життя. Подорожню торбу з книгами поклав біля себе, в руці стискав невідлучну флейту і глядів з радісним вдоволенням, як із Колегії висипалися гуртом учні, та реготом молодости залили непорочну весну. Були це переважно хлопчаки, просто з-під захисних крил матерей і батьків, хоч не бракувало й вусатих козаків, що вже довгими роками вивчали філософію, але вивчили досі небагато. Зате непокоїли вони місто своїми витівками, а вечорами — шляхетних панночок і, мабуть, до сивого волоса не думали покидати академії.

Сковорода, розцілувавшись з Величковським і Ковалинським, і знову глянув з зичливою усмішкою на спудеїв. А все таки, — прийшло йому на думку, — змінилися часи за цих шість років, змінилися й люди. Знайомі спудеї, мабуть, давно розбрелися по Україні, і нові наповнили світлиці Колегії. Тільки молодість та сама, що тоді. Незмінна снага, незмінна безжурність.

Вусаті спудеї збилися в гурт, приглядалися уважно Сковороді й щось радили.

— Сіленцієм! — загув нараз один з них, і все затихло й заціміло.

— Браття! Це ж наш учитель, наш Сократ славетний! Привітаймо! — І всі кинулися до Григорія.

А він, усміхнений радісно, не вспів і слова промовити, як уже колихався високо понад головами вусатих учнів, і цілий хор молодих голосів співав старинну кантату вихованців Колегії:

Vivat academia,
Vivat professores! . .

Із спудеями поплив в академію Величковський, залишивши Ковалинського, що тільки похитав головою над людською суетою і спокійно рушив додому.

— А може, роздумував голосно Ковалинський, — вони мають рацію? Велика людина Григорій!

Йому пригадалося перебування Сквороди в нього перед шістьма роками, він згадав свою доню Килину, що ще майже незрілою, шіснадцятилітньою дівчиною відчувала, прихильність до Григорія. Ковалинський не брав цього поважно. Журився тепер тільки, що дівчині вже двадцять два роки, а вона ще не думає про свою майбутність.

Скворода ганив тих, що дбали тільки про те, щоб смачно з'їсти й добре випити, тобто таких, як і він, Ковалинський. Він не любив дрімотливих і пажерливих, тупих і диких, але таким Ковалинський не був. Григорій вчив і направляв людей і, бувало, що й найбільшим негідникам, які поза горілкою й вістом, світу не бачили, порушувалося сумління, коли слухали його слів.

І Ковалинський відчував силу Григорового слова на собі, але якось не вмів би жити так, як вчив Скворода. Він повертався до своїх навичок і до звичного товариства.

— Агі, чорт якийсь! — згадував опісля філософа. Але запрошував невідмінно пана Григорія мешкати в нього, як і перед шістьма роками. Сам не знав, що в'язало його до Сквороди. І знову задумався, коли, зга-

давши дома про нього, побачив, як Килина зблідла й без слова втікла в свою кімнату.

Сковорода вчив раніше в Колегії етику, але префект, духовна особа, в світі бувала, звернув йому увагу на єресі й чудні думки, що він їх виголошує учням. Йому закидали, що він проголошує вільність людини і вільність народу. А де ж ця вільність, що існує тільки в думках і мріях?

Бувало, що з нього жартували. А іншим дивно було всім, що він аж так не дбає про себе. А подбати треба, жити треба! Він слухав поблажливо й глядів на тих, що не сприймали його наук і казали, що це все чужі вигадки. Ні, не чужі науки були ті, що їх вчив Сковорода. Він знав душу народу і з неї видобував своє слово й те знання, що зрослося з цією душею від віків, та виявлялося у добрих звичаях і благородних учинках. І його слово плило, слово жило й сходило дрібними паростками ген по всій його рідній землі, куди ступала його мандрівна постать.

Бувало приходили й хвилини, коли він зневірювався. Слово! Хто запам'ятає ці його слова, тисячі слів, що він їх, наче перлини розсівав по рідних просторах? Але, це були тільки хвилини. Він знову випростовував зігнені мандрами плечі, закидав торбу на рамя і йшов. Сповняв своє призначення. З ним ішла його туга, прозора невидна постать з зоряною діяемою на чолі.

— Ідем, ідем ми в дальшу путь, — підспівував Сковорода відомий кантат мандрівних бурсаків, плів сам до себе ляси й теревені, грав собі на сопілці, вітав радісно стрічних людей, жартував із ними й — навчав.

І диво! Його давні знайомі, бувало, кудись переселювалися, бувало, відпливали в вічність, а люди все таки знали про нього й приймали його, як щирого старого друга.

А він, може, не раз хотів би був спочити довше і довше побути з щирими людьми. Не міг. Усім рідний і всім чужий, гнаний незбагненою силою, він ішов далі, а з ним — його невідлучна туга. Хотів волі й простору, легкості й безтурботности. За ним гляділи довго, хрестили на невідомий шлях, а коли його легка постань зникала в сонці, верталися з важким серцем і сльозами зворушення. Ніхто не знав, чи побачить ще коли пана Григорія. За місяць, може за рік, може ніколи . . .

А він поринав у поля і в степи, раював, що життя таке змінне, як весняні квіти, і таке чудне, як людські мрії.

І коли мандрував роками, йому здавалося не раз, що ця його благословенна країна не існує насправді. Це ж наче казка, наче країна мерехтливих снів. Країна, що лежить між тугою і правдою, між вчора і завтра. І він утікав від буденного життя, ніжні мрії і думи були в його батьківщині кращими, як дійсність.

Найбільш радували його малі діти, що слухали його, ніби заворожені, а він із любов'ю глядів у їхні великі, світлі очі. Це ж нові істоти дивувалися світові, істоти напоєні добротою і ласкою Божою.

Він мандрував руїнами минулих віків, втягав у себе столітні пахощі минулої слави й не минав церков, де гніздилися уже тільки нічні птахи. Ішов слотними

днями й буревійними ночами, й завжди приносив із собою привіти рідної землі й послання далеких сірих шляхів.

Довгими вечорами, які він пересиджував на розмовах в домі Ковалинського, спостерігав він тремтливу душу Килини й тонкі відчуття малого Василя та добре, але мало вразливе серце Ковалинського. І пізнав він, що справжню красу можна знайти не в зовнішньому світі, а в нутрі людини і, що ніяк не вдасться розгадати загадки життя, не пізнавши людської душі.

— А людина, — навчав пан Григорій, — це малий, але цілий і повний світ, і в цьому світику знайдеш усе, що шукаєш.

Тоді Сковорода всміхувався, згадуючи Емануеля Канта, що вчив саме про те, наче б то тільки розум є силою, що дає закони життю.

Одного дня сидів Григорій в авлі Колегії. Було велике свято, що його заповів префект, свято повороту Сковороди до Колегії. Він сидів біля єпископа, на почесному місці, і біля Григора Полетики, лубенського депутата, що мав усі закони в голові і писав наукові твори. Лагідним усміхом вітався Сковорода з приятелями. Прибув гетьманський перекладчик полковник Опанас Лобисевич, що склав у рідній мові Ціцерона, і переодяг Віргілія так, що всі, хто читав, заходилися від реготів. Далі, сидів бунчуковий товариш Симоновський Петро, що списував літопис народу, були й інші відомі і славетні постаті слобідської України. Десь на сірому кінці завважив він Величковського, що писав чудні вірші, пародії і грашки, але, крім того, він, був

глибоким мислителем і вірив у те, що й за життя можна дійти до єдності з Богом.

Що ж, і він сам, Сковорода, залюбки записував на маргінесі своїх писань дотепні й веселі рифми, що так нагло й неждано прилітають з невідомих райських обширів.

Він задумав списати їх разом, зразу ж і дав їм назву: Сад божественних пісень.

До нього долітали слова привітів і врешті прийшов час і йому промовити слово. Сковорода глянув по залі. За столами сиділи визначні люди, а ген попід стінами товпилися спудеї. Він пізнав двох своїх найкращих учнів, Василька Ковалинського і Некрашевича. І він почав говорити — не так до тих, що сиділи за столами, як до тих, що стояли на сірому кінці з очима, що сяяли, з серцями, що палали. . .

Він говорив про те, як багато людей хотіло б стати Платонами й Арістотелями, але годі думати про ікони, не маючи стін, не можна будувати хати без підвалин. Всюди мусить бути свій порядок і своя гармонія, і нікому не можна стати Епікуром, не бувши вперед рідним Сократом. А з тим, і освіта повинна увійти в нарід і засісти в серцях і душах всього люду, а не тільки в головах кількох світлих людей.

— З мене глузують, хай глузують! — говорив Сковорода — кажуть, що ношу свічку перед сліпими, що дзвоню глухим, хай кажуть! Вони знають своє, а я своє. І те своє роблю, як знаю.

— Спить нарід? — підніс голос пан Григорій — Хай спить! Усякий сон пробудний. Проспитесь, очу-

тяться, набере сили. Такої сили, що весь світ зачу-
дується величним воскресінням!

Сковорода скінчив і зложив руки, наче до моли-
тви. І тоді залунала пісня і понеслася крізь відкриті
вікна ген на місто, на сади, на поля:

Gaudeamus igitur . . .

І Сковорода з глибокою любов'ю глянув на своїх
спудеїв, що стояли попід стінами в довгих сукманах і з
рівно підстриженими головами.

Старий Ковалинський бачив велику пошану,
якою втішається Сковорода, але в душі думав собі, що
Григорій таки не аби який дивак.

Сиділи при вечері. Для Сковороди подали, окремо,
кисле молоко й разовий хліб, — м'яса він ніколи не їв.
Килина сиділа тихо й не підносила очей від кленової
тарілки, зате Василь, як звичайно, змінився весь у
слух, наче б на віки хотів запам'ятати слова пана Гри-
горія.

Сковорода був вдоволений. Він завважив, що в
місті змінилося дуже багато за цих останніх шість літ.
Змінилися люди змінилися учні в Колегії, що не пере-
водячи віддиху слухали його науки. Усі здавалися йо-
му, стали жити якомось вільнішим духом, думати глибо-
ше, як колись.

Тільки він сам не змінявся. Ледве кілька тижнів
прожив у місті, а вже почув тугу до мандрів, до нових
людей хоч би й давно знайомих, до садів і пасік, в
яких любив продумувати й ночувати. Із зворушенням
згадував світлиці хуторів, де в слотні дні списував свої

думки, і незаймані простори піль з безмежними шляхами й могилами невідомих предків.

Другого дня передав Сковорода грубі зшитки своїх писань Ковалинському. У довголітніх мандрах він завжди залишав свої твори в людей певних, до яких повертався часом по місяцях, часом по роках. Старий сховав зшитки в залізну скриньку, але ключ від неї випросив собі Василь, і повісив собі його на грудях. Батько не казав нічого, тільки дивувався, але за те журився Килиною, що сиділа сумна й мовчазна, та тільки час від часу поглядала своїми темними очима на пана Григорія.

Після вечері, коли зорі вийшли на небо, і Чумацький шлях білів мільйонами недосяжних світел, вийшли всі в сад. Сковорода розповідав про свої пригоди й глядив рукою чуприну Василя, що присів біля його ніг. Килина сиділа напроти. Старий Ковалинський слухав Григорія і поглядав то на сина, то на доньку.

Сковорода розповідав про свої зустрічі на шляхах мандрівок, зустрічі з чумаками, з мандрівниками, такими, як і він, та з голодранцями і ледарями, що вміли тільки кружляти сивуху, красти та волочитися без талану по всій Україні.

Часом уночі, не натрапивши на село чи хутір, приставав він до самотнього вогню десь у лісі. Там їли і пили, і його частували та припрошували, але й бувало й так, що волоцюги трубили з голоду в кулак — як кажуть полтавці. Тоді Сковорода ділився з ними своїм мізерним припасом, звичайно хлібом, або сухарями. Він розповідав їм про себе, про людину й природу, про

дивні події у світі, про людську душу й щастя. А коли приходив час сну, голодранці довго не могли заснути, і сон, який їх врешті зморив, був якийсь важкий і неспокійний. Лихе сумління не давало їм спокою.

Далі, розповідав Ковалинським про далекі землі, про величні храми й будівлі, про славетних людей і їхнє навчання. Василеві ввижались порти з глибокими, темними водами, кораблі, що вантажили крам і відпливали в таємничі заморські країни.

Одного вечора, коли черемха заповнювала своїм важким пахом сади міста, слухала його оповідань сама Килина. Тоді він уперше помітив у її душі тендітні паростки кохання.

Це збентежило Григорія. Стежучи за почуваннями дівчини, він завагався. Згадав їхню першу зустріч, коли вона низько схилилася перед ним, так низько, що він бачив тільки вершок її високої зачіски. Перед очима його душі станули дальші їхні зустрічі й розмови, і враз він відчув, що і він сам став не байдужий до Килини. Десь із найглибших глибин душі виринули промені, що гармонійно сплїталися з почуваннями Килини. І того вечора вона хлипала тихенько, а Григорій мовчав і пестив її головку на своїх грудях.

Пізно, коли всі розпрощалися, Ковалинський по-світив Григорієві срібним ліхтарем і прийшов на розмову до його кімнати. Він говорив про те, що Григорієві слід жити, як пристало поважній людині, слід закинути мандри, та — подумати й про родинне життя. Є люди прихильні йому, є й можливості. І він натякнув

на Килину і спитався Григорія, чи цей не помітив, як дівчина до нього ставиться, та що вона переживає.

Сковорода признав слухність Ковалинському і врешті, йому самому подобалось би сімейне життя. Чей же він уже не молодець безвусий, що горить жадобою пізнати світ! Час уже впорядкувати думки, час уже списати в порядку все те, чим повна його душа.

На цьому розмова покінчилася. Стануло ніби так, а ніби ні. Ковалинський був повний сумнівів, він не міг зрозуміти із слів Григорія, на що він властиво рішився. А Сковорода від того часу став мало розмовний, по ночах сидів при свічках до ранку, писав.

* * *

Прийшли замасні Зелені Свята. По городах синів бузок і останні китиці розцвітали ніжним блідим фіолетом. Місто потонуло в зелені, замасне галуззям тремтливих берізок і кленів. І враз загомоніли в повітрі переклики дзвонів. Вулиці заповнилися святочними людьми.

Сковорода ввійшов до церкви. Від якогось часу не покидала його думка про те, що властиво людина стає щасливою тоді, коли виконує призначену їй долю. Здійснює волю Божу. Живе в згоді з Богом, згідно з природою душі. Йому здалося, що він знову серед далеких піль, серед хуторів, які після звичаю найшли захист в глибоких балках, серед чистих сіл з садами й пасіками. І відчув неспокій в серці, і нестримну тугу, своє невідкличне призначення.

— Невидний світ цінний, видний беззартісний, — прошепотів тихо до себе.

Тепер він усвідомив собі, що він у церкві; він відчув зачудований, що якраз в цьому святому місці сти-каються і проникають в себе обидва ці світи.

— Гармонія Божа! — подумав і розглянувся довкола.

У легкій сивизні ладанового диму стояло косо соняшне проміння, що проникало крізь великі вікна. Воно лягло матовою позолоттю на постаті повнолицих янголів, що, здавалось, зависли в повітрі, застигли в незбагненому рухові. Багаті різьби, в живі хвилясті лінії, сповняли душу небесною красою.

Сковорода згадав бароккову архітектуру заходу, яку нераз подивляв у своїх мандрівках. Та була гарна чужою красою, ця — рідна. Він зрозумів великий змісл доби, в якій жив, і глибоку гармонію людської душі й мистецтва. Бо ж і люди його часу були повні снаги й розгону. Вони, наче, комети, що пробігають параболями і біжать до цілі, яка лежить в нескінченості, у вічності. Виразно бачив він, що його навчання для людей буйної і квітистої доби незрозумілі, та що його місце тут не сьогодні, а за десятки, сотні років. Пізнавши несучасність своєї душі, він успокоївся.

— Пізнати себе, це пізнати правду, це дати серцю спокій і щастя.

Його душа була роздвоєна, але й світ, в якому жив, був ворушений двома суперечними проблемами. Це був світ, що хилився в матеріяльне, а zarazом у духове, що старався погодити античне з християнським, простори з малістю, Сократа і святих отців, тризуб із хрестом. Він же сам вірив в дуалізм, в добро і зло, живе

й мертве, вічне і тлінне в пробуд і сон, в одчай і надію. Тільки що він ніколи не втрачав цієї гармонії, що існує в з'єднанні противенств, і в цій відчуваній ним цілості бачив хвалу Божу.

Думками пройшов він своє життя. В довгих мандрах бачив він благодать земську царських дворів і небесну хвалу в катакомбах вічного Риму. Він доторкався пальцями до знаків риби перших християн і глядів крізь довгі перспективи звіздочотів на гірські хребти місяця на його висохлі дна морські.

Він бачив багатства московського генерал - гувернатора і пустелі правобережної України. Ген аж по Львів стояли спорожнілі міста й осиротілі замки, безлюдні села і розорані хутори. З глибокою побожністю оглядав розсіяні кістки людські, ніхто не знав, хто вони і за що погибли.

Бачив людей, що хотіли стати богами і втратили своє людське обличчя.

Читав Віргілія і Гановера — жида, що величав Вишневецького і плюгавив Хмельницького.

Роздумував над дрібною письмівкою книг Сенеки і всміхався до Пригод Телемака, в пергаменовій обгортці з золотим тисненням написом.

Бачив мармурових фавнів з флейтою і з козячою ніжкою, веселих пустунів старого світу й суворох звернених у глибінь своїх душ, святих отців Візантії і Києва.

Він знав багато і бачив багато. Говорив латиною і грекою, жидівською мовою, французькою і німець-

кою. Знав на пам'ять святого Августина й твори Коперника й Ньютона.

І він ще раз побачив, що весь світ це тільки символи, і все видне є символом невидного. Чини й думання, це чисті ілюзії.

— Світ — велике ніщо, — сказав голосно, але його слова згубилися в молитовному гомоні.

Вийшли з церкви. Префект Колегії, який запросив Сквороду й гурт знатних людей до себе, розповідав, що генерал - гувернатор граф Рум'янцев, невдоволений тим, що багато молоді їде за кордон по науку. Вони привозять з собою нові думки, гомонять про минулу славу свого народу й про його майбутнє.

— Вони ненавидять царя і нас, московських людей, — лютував Рум'янцев, — ці божевільні кажуть, що вони на світі найзнаменитіші, що від них нема хоробріших і, що все в них краще всього.

Скворода, сміючись, сказав, що й Жанна д'Арк, героїня французького народу, вчила, що голоси з неба гомонять по - французьки і що з раю й не чути іншої мови.

У домі префекта зібралося чимало гостей. Скворода розповідав веселі й цікаві речі, а що вмів говорити барвисто, то все товариство знаменито бавилося в атмосфері лагідної погідної веселости.

На дворі була весна. Галузки квітів біліли крізь відчинені вікна: Скворода пожартував:

— На весні ми тільки мріємо, але життя сприймаємо вповні тільки осінню.

Ці слова дали притоку, що товариство попрохало

Григорія сказати дещо. Він не відмовлявся. Соняшний промінь ляг на його голову й відкрив перші срібні ниточки в його волоссю. Сковорода говорив теплим лагідним голосом, як завжди і всюди: в авлях академій і колегій, в містах і по тихих селах, на чужині й у рідному краю.

Що дурніше за рівність, що її дурні хочуть увести у світ? Зовнішньої рівності нема на світі. Але є зате внутрішня: останній каліка може бути так само щасливим, як і улюбленець богів.

Щастя скрізь і ніде. Воно — сяйво соняшне, тільки треба йому відкрити двері душі. Воно процвітає з внутрішнім спокоєм і в згоді з Богом.

Хочеш щастя, згоди з обов'язком, згоди з природою? Роби те, до чого ти покликаний.

Коли дух в людині веселий, думки спокійні, серце мирне, все тоді ясне, щасливе, блаженне.

Деякі люди займаються дрібними речами. Один черевом, другий очима, третій ногами. Орла вмить навчиш глядіти на сонце, сову ніколи.

Всяке діло дозріває, коли кермує ним природа. Тільки не перешкоджайте їй, прочистьте їй дорогу.

Природа в людині — це її серце, — звертайтеся до нього, а не до розуму.

— — — — —

Коли Скворода скінчив, усі деякий час мовчали. Трохи згодом налили вин. Почалися розмови про минуле, а з тим спомини, спомини. Скворода засміявся: є в світі дві гарні речі: спомин і — забуття. І дві погані: спомин і — забуття.

А товариство гомоніло. Відживали давні молодечі роки, жартівливі вчинки колишніх бурсаків, роки палкого кохання.

Скворода слухав. Ні, це не були ті люди, що він знав колись. Якийсь незглибний смуток завис у світлиці. Люди жили тут минулим, сміялися сміхом мерців, нахилялися до себе і хиталися, наче живі покійники. Чужі люди, чужі їхні спомини. Вони розгортали ті пов'ялі листки, якоюсь дивною насолодою відгребували людей, що їх уже не стало на цьому світі, відсвіжували давно поховані мрії...

Скворода вийшов. На подвір'ї вдихнув свіже весняне повітря.

Ні, ніякими споминами не заступиш молодости, не ошукаєш природи. Це все мертва матерія...

Скворода пішов поволі до себе. В кімнаті написав листа до Килини й оправдався, що, хоч запросив її на театральне дійство в Колегії, мусить відійти.

— Мене вітає легенда — закінчив. — Те, що має статися, хай станеться. Іду туди, звідки прийшов...

Листа запечетав перстеном, де був виритий голуб з оливною галузкою і початкова буква його імени.

Вкинув у торбу кілька книжок і рукопис із початком нового твору про самопізнання. Переглянув його й на титульній сторінці дописав наголовок: Нарциз. У руку взяв сопілку і легким кроком вийшов з кімнати.

Ніхто не бачив, коли Скворода покинув місто. У префекта ще далі згадували і це і те, та спивали солодкі меди і грецькі вина.

А Скворода йшов уже полями, прямував у ліси, що стояли голубою смугою на обрїях і всміхався до себе.

— Щастя, щастя! Іду туди, звідки прийшов . . .

З ним ішла його туга, з зоряною діядемою на чолі.

ЗАПИСКИ ГЕТЬМАНСЬКОГО КАНЦЕЛЯРИСТА

У старому альпейському замчищі, в розколині, біля вікна, знайшов я в'язку давніх рукописів. З трудом вдалося мені відчитати старовинне письмо. Ім'я автора залишилось незнаним; його підпис розплився й зник у двохсотрічній вологості гірських осеней і зим.

I.

Цього Року Божого, тисяча сімсот восьмого, мене покликали на підписку у гетьманську військову канцелярію. Відтоді моє спокійне досі й мирне життя змінилося й попливло несподіваними шляхами, та зв'язало мене з подіями, які на віки залишаться у пам'яті нащадків.

Відомо всім, що вже сама близькість людей славетних і величніх чинить життя напруженим і повним незвичайних змін. Слуги гомонять про речі, які до них не належать і яких не розуміють, а то й поширюють вістки, які часто самі видумують, підслуховуючи розмови й міркуючи собі різне з радісних чи зажурених обличчів своїх панів. Посли чужих країн, що ночують по заїздах, гомонять при столах цікаві речі про дале-

ких князів і графів, а купці з крамом прибувши розповідають чужоземні новини й любовні історії славетних людей. Цього року вони тільки нарікали й жалілися на розбої по шляхах пруських і на безладдя у польській річпосполитій. Бо в світі йшла війна з королем шведським і всі поділилися на партії, що взаємно себе нищили й звойовували. Тож і ми, сидючи в гетьманському Батурині, знали багато про курйозні зміни в далеких країнах, а й самі батуринці мали більше вісток, як люди в Києві, або у Львові.

Я наслухався немало таких дискурсів і чув міркування про те, що й нас не мине воєнне лихо, бо люди стали чомусь подразнені й готові до бійки. Я думав собі, що оця дразливість походить від буревійної весни, яка панувала цього року, та від літа, яке стояло гаряче й парне. Але інші, більш досвідчені й старші люди розповідали, що взагалі в цьому році діялися речі страхітливі й несамовиті. Мабуть сам сатана сплив на нещасну українську землю. В літі налетіла сарана й поїла добуток людський. Усі жахалися голоду й морової зарази. І справді, від Криму прийшла пощесь, але, славити Бога, не пішла далі Дніпрових порогів. Запорожці спинили усі каравани й чумацькі валки, та дозволяли проїздити тільки за своїми паперами з печаттю Війська Низового. Зараз після цього появилася на небі зоря з червоною променистою мітлою; відомо, що вона віщує криваві війни, або й кінець світу. Мітла росла все більше й більше, а що кожний хоче добре й весело жити, і радий, хоч би в останніх днях своїх забути лихо, тож шинки були повні народу, що співав

усе, що було під рукою. Орендарі й шинкарі набивали кабзи, і з того безпорядку намножилися бійки й душегубства. Однієї ночі червона зоря зникла, зате сонце почало сходити й заходити криваво, вдень гріло млісно з-поза мрячної завіси й людині було важко дихати та важко жити.

2

Я описую це все тому, щоб колись, коли вже й мене не стане, прийдешні покоління знали, як ми жили й як думали, та що ми такі ж самі люди були як і вони, з тими самими радощами й стражданнями. Хоч і ми всі шепотіли поміж собою про нещастя, які мають зійти на нас, і були певні, що вони таки прийдуть, але ми не опускали рук, ні не попадали в погубний розпач. Світ, як кажуть усі, йде вперед і я сьогодні дивлюся на ті далекі часи інакше, часи, коли я ще був юнаком повним сили й надій, а не як сьогодні, нужденним стариком. І хоч люди тоді боялися небесних знаків, але ми не стали розумніші за цих давніх предків і я, з мого досвіду життєвого знаю, що й далекі майбутні нащадки теж не зуміють розчовпати причин усього лиха, яке гряде так часто на людей; і вони не знайдуть ради проти воєн, що виникають не волею людською, а якоюсь неземською лихою силою, якої ніхто не спинить і не заверне.

І, ще пригадую собі, розповідали люди, що бачили по ночах духів померлих, які мовчазно просовувалися понад землею і кивали руками, наче б кликали нарід

за собою. Місяць сходив тоді великий і червоний, собаки вили до нього, а вітер свистів по коминах, пригинав додолу дерева, й бісився, наче б хтось повісився. Розповідав ще сотник Карпінський, той самий, якого після полтавського бою москалі закатували й голову встромили на списа для постраху людям, отже цей Карпінський сам бачив на власні очі, як неземські мрячні постаї вставали з могил і вітер звівав їх з шаленим гоном в степи.

Тож філософи, зізвочоти, люди вчені й невчені оберігали всіх перед подіями цього року, але чим є розум людський, коли несамовиті їздки мчать просторами, пробігають містами й селами та віщують події, про які опісля, по довгих, довгих роках, вчені нащадки писатимуть грубі книги. Що може вдіяти нужденна людина, коли дивні сили вибухають із страшенною снагою, і прямують у безвісті, яких ніхто не розуміє і не знає. А вітчизна, це доля кожного з нас, яка втягає у свій вир усіх, в перемоги й погібелі, в радості й смутки.

На завершення усіх цих ознак лиха, напливли тоді на Україну москвини, з жінками, а ці жінки такі, що краще чорта в щоку поцілувати, чим їх рукою торкнутись.

Москалі наїхали брудні й бородаті, люди говорили, що тепер стане ще гірше, бо оці чиновники московські заведуть таку неволю, як у себе дома. Що ж, сила закону не знає.

Вони ходили гуртами, вибалушували очі на храми Божі й палати, чогось шукали й кричали. Хто з них мав зброю, потрясав нею і грозив кожному хто до них

наблизився. Це виглядало так, наче б вони криками і гуртами додавали собі відваги. Як би не було, але люди бачили, що це дикуни, гірші за тих, що живуть по лісах і болотах, і кожний на їх вид хрестився й відвертався, наче від якої нечести, або огиди.

3.

Я жив у будинку, який стояв серед гетьманських городів, позаду палати й на кінці головної алеї. У самій палаті в лівому крилі містилися канцелярії, і там я перебував цілими днями, навіть ще тоді, як усі уже розійшлися.

У вільних хвиликах я писав вірші, та виписував штудерними рифмами філософські гадки й мудрості. Один з тих віршів я пам'ятаю ще сьогодні, бо його залюбки читали й переписували в цілому Батурині. Ось цей вірш:

Два пути зриши, тісний і просторний,
Ов тернем, сей цвітами усланний.
Він же, яко путь в погибель широкий,
К радости ведет тісен і жестокий.

Я раював, коли мої вірші подобалися людям, а головне, коли читали їх в домі старого сотника Борецького, куди я заходив часто ввечорі, щоб порадуватися личком сотникової доні, а моєї любої Ганночки. Якісь добрі й прихильні мені духи створили для мене цю красу, ці пишні вусточка, й очі, й прегарний стан, яким я любувався, коли Ганнуся в новій сукні йшла до батуринської церкви. У цілому місті не було кращої від неї.

Дім Борецьких був достатній, в світлицях висіли мальовані образи й різні оздоби, турецькі килими й дорога зброя. Ми часто говорили про весілля, й паніматка була мені прихильна, тож у трійку велися наші розмови про те, як улаштувати наше життя, щоб воно годилося доні сотника, й мені гетьманському канцеляристові, тобто людині поважній і статечній. Так отже життя стелилося передомною світло й розкішно. Це були давні часи, й нині я згадую їх, наче сон, а себе, молодого юнака, бачу, начебто це не я був, а хтось інший, мені дуже близький. І не диво, що такі думки родяться в моїй голові, коли згадати, що від того часу минуло п'ятдесят років, і з молодого канцеляриста я став старцем, що коротає свій вік на чужині, самотний і зайвий усьому світові. Хотів би я, щоб і по мені залишився слід про те, як я жив, що робив, і що бачив; мені якось стає легше на мої останні дні, коли подумаю, що може хтось колись читатиме моє писання, і зложивши ці листки, задумається над людиною і її долею, і над подіями, які визначають майбутність не тільки однієї людини, але й всієї нації. Колись писав я щоденно діярій усього того, що бачив і чув, але він загинув мені, коли ми після полтавського бою перепливали Дніпро на турецький бік. А тепер списую усе з пам'яті й може вдасться мені показати мого гетьмана, Його Світлість Пана Мазепу, таким, як він був і яким я його бачив. Нашим нащадкам буде відомо з книг про те, як Його Світлість зумів піднести націю українську з великої руїни, що настала по війнах гетьмана Хмельницького, і як старався випровадити нас усіх з неволі московсь-

кої, Але ніхто не буде знати Пана Мазепу як людину і яким він був, хоч би в тих кількох хвилинах, в яких я з Ним зустрічався.

4.

Того літа був великий рух у палаті. Приїздили післанці й курієри з далеких сторін, послали й тайні емісари, та багато царських людей. У гетьманській світлиці йшли розмови, часом тихі й чемні, повні гарних слів, в яких сповиті були думки правди й неправди, але часом бурхливі і жахливі. Так і видно було, що діється щось важне, що уми великих людей напружені рішеннями і повітря обтяжило непевністю.

І одного вечора я побачив перший раз Його Світлість, гетьмана. Я проходив коридором, коли відкрилися двері, і Пан Мазепа вийшов із своїх покоїв. Я відсунувся під вікно й схилив голову в поклони, але гетьман, здається, не бачив мене цілком. Високий і худий, у м'якому чорному вбранні і білих вилогах коміра й рукавів, перейшов цілком близько мене. Його хвилясте, буйне волосся було сиве, тільки очі сяяли блеском молодости й бистроти.

Ще й тепер бачу цю шляхетну постать перед собою, наче б від того часу проминули хвилини, а не десятки років. Гетьман пройшов задуманий, здавалось, що це постать не з цього світу. Сторожа склала салют галябардою; Пан Мазепа ввійшов до кімнати, де була бібліотека й гетьманський архів, а я стояв ще довго, зворушений цією зустріччю, і нездібний промовити хоч би одне слово.

Ми жили тут далекі від світу і від людей. Нас відділяли від них справи, про які ми думали і над якими працювали; ці справи були невідомі людям з міст і сіл; вони мали свої клопоти й радощі, і бувало, що я стоячи біля вікна палати, споглядав на цей другий світ. По-через мури й городи з шпалірами дивних корчів і дерев, я бачив купців, що везли свій крам і чумаків, що їхали з Криму у львівську землю, запорожців у їхніх барвистих строях, жидівських орендарів і московських чиновників.

У тишу палати вдаряв гамір міста: торохкіт балагур і повозів, сміхи дітвори й відгуки розмов з гостиниць. У нас скрипіли тільки пера, а всеж таки з цієї палати, наче з джерела мудрости, виходили закони, що давали порядок цілій країні й створювали гармонію між селами й містами, між станами нації української, між життям поодиноких людей.

І я, стоячи вечорами при вікні, глядів на Батурин і думав собі, що це гетьманський Батурин, але теж і мій і наш, тобто нас усіх людей з міст і сіл, з хуторів і Дніпрових порогів. Я думав про те, що ми, це одна нація, яка має спільних предків і спільну долю, що ми всі споріднені, хоч маємо різні роди, різні герби, і в більшості собі цілком незнайомі.

5.

Одного дня був незвичайний рух у гетьманських світлицях. Чути було подразнені голоси й спокійні відповіді гетьмана. Всі розмовляли нараз.

Нагло відкрилися подвої, і в дверях появився Його

Світлість Пан Мазепа в оточенні славетних і всім відомих людей. На мене ніхто не звертав уваги у розгарі диспути і в непогамованому запалі слів. Їх лиця були червоні й очі лискали зловіщо, тільки один гетьман був спокійний, як завжди. Голосно й непогамовано заговорив низовий посол, молодий сотник Григоренко, якого я знав уже раніше. Тоді гетьман пристанув, заклад руки на груди й сказав спокійно:

— Рішати пане после? Щоб рішати, треба мати твердь під ногами, опору й силу!

Тоді виступив шеф канцелярії і небіж гетьмана Войнаровський:

— Театр північної війни розвивається корисно для нас. Коли не рішимся тепер, може бути запізно!

Тоді відповів Гетьман, що запізно не є й не буде, зате може бути за скоро, і тоді усе пропаде. Він говорив, що ми ще не готові до такого діла, та що не можна пориватися на речі, ще не здійснимі. А тоді Григоренко перервав Гетьманові, вискалив зуби, як вовк, і голосно сказав, що запорожці підуть самі, без гетьмана. Опісля вони всі зникли в покоях.

Я побачив тоді, що дуже важні справи зайняли ум Гетьмана і що справді назрівають дуже важні події. Мене дуже цікавило, про яке рішення тут розмовляли. Правда, на півночі йшла війна між Москвою і шведським королем Карлом XII., і ми писали якраз багато листів в Москву, оправдуючися, що не можемо висилати тепер війська на поміч царським людям. Але це напевно не було те, про що говорив з гетьманом Войнаровський і Григоренко.

У вересні покликав мене до себе Войнаровський і сповістив, що Гетьман їде на північ з військом і з частиною канцелярії. Я маю їхати також, бо знаю військову справу.

Це була правда, бо ще давніше я вписався був у ресстрові, відслужив два роки, що з академії ще я мав більше охоти до пера, як до шаблі, тож заміняв каптан компанійця на легкий фаландиш канцеляриста.

Ми виїхали дуже скоро, в охороні двох кінних полків. Двірські вози й коляси гетьмана були навантажені вщерть потрібним майном. З того було видно, що не скоро вертатись мемо назад у Батурин.

Перед виїздом козаки пили й бешкетували, звичайно як люди, що очікують непевного життя і відчують насолоду життя. Бо вартости життя не знає ніхто в звичайних часах, хіба тільки люди, що мають великі цілі, або носять у собі велику любов. Тут кожний бачив, що йде на війну і знав, що немає зілля проти смерти, як нема й проти любови.

Тому і я ще з вечора зайшов до Ганночки попрощатися. Наша розлука засмутила наші серця, але батько, сотник Борецький, потішав, що за кілька тижнів ми і так повернемося; ми з Ганнусею вірили в його слова, бо кожна людина сприймає радо аргументи, що вдоволяють її серце й душу.

Виїхавши з палати, ми разом з козацькими полками проїжджали містом; напереді грали полкові музики, а над військом маяв гетьманський прапор, а далі полкові прапори, прапорці й значки. Хоч це було ще

доволі рано, але люди все таки виходили громадно на вулиці, жінки плакали й гляділи услід війську. Моя Ганнуся довго маяла рукою за нами, аж поки ми не зникли за містом.

Коли ми виїхали в степ, погано сходило велике сонце і багрець залив світ. Спочатку над землею залягла мряка і кіннотчики, що гуляли травами, виглядали, наче пливли в повітрі. Згодом впала роса. Трави лисніли кольоровими діамантами, і козаки, що гасали кіньми, верталися мокрі по пояс.

Куди було глянути, шляхи покрилися людьми й кіньми, колясами й возами. Я торкнув коня й рвонувся вперед, щоб бачити цілий похід. Піхотинці йшли мовчки, скоро, і зброю тримали на плечах. Кінні співали старовинні похідні пісні, а коли переставали, зпереду починала загравати музика. Гупали літаври, пищали жоломійки і дріботіли бубонці.

Його Світлість пан гетьман їхав на коні а поруч, Войнаровський і Орлик. Гетьман сидів просто, наче молодий козак, а всеж таки йому було поза сімдесятку. Войнаровський кивнув мені головою, щоб я долучився до них, а я не зважився їхати побіч, і тому остався два кроки позаду.

Вони їхали в глибокій мовчанці. Тільки час від часу гляділи на себе допитливо, і було видно, що перед ними стоїть якесь важке й велике завдання.

Врешті перервав мовчанку Войнаровський. Він сказав тільки, що тепер настав останній час рішатися, і що чекати далі годі. Гетьман не відповів нічого і Орлик мовчав, наче не чув слів Войнаровського.

Пополудні усі троє засіли у гетьманській колясі. Ясновельможний більше не показувався цього дня. Тільки Орлик щоразу закликав курієрів і розсилав гінців кудись поперед походу.

Врешті одного дня ми зупинились у полі. У гетьмана довго щось радили, розглядали карту і вибирали місце на табір. Воно було над рікою Десною, біля міста, що звалося Новгород Сіверський.

Коли ми рушили знову, небо вкрилося темними димами, що тягли понад нами, і закрили сонце. Воно виглядало, як червоне коло та ледве призирило з - поза темної завіси. Довкола заляг запах спаленини; це був знак, що поле бою вже недалеко.

7.

Другого дня ми отаборилися, як це було визначено на карті. Гетьманське шатро стояло на горбку біля села Диканки, і біля нього примістилася також канцелярія. З цього місця ми бачили добре, як горіло місто. Дими тягли поволі наліво, і відділяли нас від московського табору, що стояв яких чотири милі за лісом і за рікою. Серед хат Новгороду блимали пожежні вогні, вони переносилися з хати до хати. Місто було порожнє. Ми знали вже, що царські люди вигнали людей кудись вглиб Московії; тільки тут і там видніли постаті шведських вояків. Ми оглядали їх через довгу, складану перспективу, і бачили дуже докладно їхні мушкети і гребенясті лискучі шоломи.

Це перший раз я бачив війну. Довкруги нас, куди глянути, розклалося українське військо. Ставили

шатра, і полки та курені поозначували військовими значками й прапорцями. Над гетьманським шатром мав прапор пана Мзепа, з його гербом з одного боку і Архангелом Михаїлом, з другого.

До гетьмана приходили без перерви гінці і послы, козацькі старшини і багато інших людей, яких я не знав і не бачив ніколи. Одного дня прибули шведи у своїх боєвих панцерах і високих поза коліна чоботах. Їхній табір стояв по цей бік річки, у віддалі пів дня дороги. Вони прийшли, не оберігаючи себе від цікавих очей, і самі розглядалися уважно по таборі, та розмовляли тихо своєю незрозумілою нам мовою. По них не було пізнати, що вони на війні. Їхні боєві бляхи й шоломи виблискувались під сонцем, а рапіри були викладені сріблом і золотом. З ординансом гетьмана розмовляли по-латині і заки ввійшли у гетьманське шатро, скинули шоломи й усі однаково взяли їх під ліву руку.

У Його Світлости гетьмана вони довго не побували. Коли відїхали, нас закликали в гетьманське шатро.

Пан Мазепа прийняв нас, стоячи за столом з папером в руці. Крім канцеляристів були полковники і знатні військові люди, а між ними я пізнав прилуцького полковника Дмитра Горленка, генерального суддю Клима Добровольського, генерального осаула Григора Герцика і сотника Григоренка, того самого, що в Батурині одного разу скалив зуби до гетьмана.

Коли всі зібралися, пан Мазепа розвинув папір і прочитав нам універсал, який казав опісля проголосити війську:

“Я кличу Всемогучого Бога” — читав Гетьман —

“у свідки і заприсягаюся, що не для високих почесей, а для нас усіх, що є під мою владою, задля жінок і дітей ваших, для користи цілої нації української, для піднесення її прав і вольностей, я Гетьман України Йоан Мазепа рішив вийти з - під протекції царя московського і в союзі з Його Милістю Королем Карлом XII так чинити, щоб ви всі й отчизна наша Матка не загинули ні від москвина, ні від шведа”.

Це була така новість, що я й не міг слухати далі слів пана Мазепа, а тільки глядів на цього, сивого славетного пана, що на схилі своїх літ не завагався рятувати нас всіх від московської неволі. А він стояв перед нами у панцерних боєвих бляхах, а його шолом з гетьманськими перами лежав біля самоцвітної булави на столі.

До мого слуху доходили слова про те, що про цю зміну знало багато старшин і знатних людей, а між ними і мій шеф Пилип Орлик. Шведський король підписав пакт союзу і присягнув вірність та поміч для вольностей України, заховану в старих привілеях, тому наша вітчизна - матка має мати самодержність і бути рівною у вольностях усім королівствам світу.

Велика радість настала, коли пан Мазепа скінчив читати універсал. Кожний радів, що врешті загине московська неволя пропадуть усі наруги і пониження від чиновників і людей царських. Присягали собі усі, що будуть боротися до загину, щоб відвернути небезпеку від власної країни, а хто того не вчинить, хай стане погордою для всіх. Радів також і Григоренко, що гетьман взяв січову республіку під свій регімент і прапор.

Справді, сам Бог прислав нам мужніх шведів, на-

ших товаришів воєнних, щоб допомогти нам визволитися з рабства і погорди; цар московський намірився особливо скасувати наші права й вольності, на те тільки, щоб нас, народ відважний й у війнах вироцений, обернути у невільників безсилих. Тому Москва постановила українське військо викорінити, города підкорити під свою владу, скасувати всі вольності, а військо запорозьке на Низу перетворити в драгунів і таким чином ім'я його славне викреслити на віки з пам'яті нащадків.

На тих, що не йдуть на руку московським замірам, цар видумав жорстокі муки: колесування, четвертування, і тільки з ласки стинав голови та вішав. І так для нас бідних надії ніякої не було, тільки смуток і біль — нині, а Сибір і льодові пустині — завтра.

Тільки через власну необдуманість попали ми в таку неволю, і проклинали б нас наші нащадки, коли б ми сьогодні не скористали з кожної нагоди, не взяли шаблі в руки й не станули на охороні нашої вітчизни.

Отже, як я уже сказав, радість велика охопила нас усіх, що такий славетний монарх шведський стає нам трабантом вірним, і всі вітали Його Світлість Гетьмана, цілували його руки й дякували за такий шляхетний замисл. А гетьман казав, що через своїх шпигунів у Москві, знає, що цар задумав поневолити Україну, наслати своїх воєводів і старостів, а всі маєтності та крамні ковори взяти в свої руки. І коли б цар виграв цю війну, то поневолив би життя кожної людини.

Опісля гетьман попрощався з нами, як людина, що вчинила велике ясне добро. Ми залишилися, гомоніли

довго ще біля шатра гетьманського, доки не розійшлися.

8.

Під вечір закликав мене ще раз генеральний писар, Пилип Орлик. Він наказав мені приготувитися і чергового дня рано рушити з важними паперами в Батурин і Полтаву.

Якраз, коли я все полагодив у канцелярії, прийшов до Його Світлости Гетьмана шведський Король із своїм почотом. Тут я вперше у житті побачив короля. Цей великий воявник був ще молодою людиною. Убраний у шкур'яний вояцький каптан, з палашем при боці і без шолома, розмовляв жваво й весело з паном Мазепою. Я бачив його дуже добре: він мав ясні очі і ясне волосся, і дуже високе чоло та не носив вусів. Опісля усі оглядали місто, що ще горіло тут і там, але ціле було окутане димами й до тла спопеліле.

Письма, що я їх мав взяти зі собою, були звернені до низових козаків з просьбою приклонитися до Й. Св. Гетьмана й шведського Короля, та стати рядом у полі проти Москви. Вони були під висячою печаттю і з підписами пана Мазепа.

А треба бачити, що не всі бачили те лихо, що йшло до нас від московських людей, і не всі бажали собі зміни. Були й засліплені подарками та хитрим, ласкавим словом царським, що вислугувувалися Москві за юдин гріш, або в дурноті своїй ішли за царськими обіцянками й обманством. Не згадую їхніх імен, щоб навіть і постаті їхні поганьблені потонули в безпам'яті внуків

наших. Я радів, що мені дали таку місію з тайними паперами; нас було більше писарів і всі мали латинські школи та розуміли знатні діла канцелярії. Але нестримний смуток огорнув мене на думку, що мушу покинути Його Світлість Гетьмана і генерального писаря Орлика, мого пана добродія, що мушу скласти воєнну зброю і відійти в опущений Батурин. Одночасно я радів ще й тому, що саме мені дали виконати цей чин, не легкий і небезпечний; я мусів оминати московських стражників й вважати, щоб не поповнити необережності та не попасти в руки царя. Я хотів також побачити Ганночку й потішити її, серденько дорогес, а винагородити за таку довгу розлуку; радістю буде цілувати ручки моєї красуні, посидіти біля неї, послухати її сердечних і милих слів.

Але не так судилося, як думалося, чорт розпочав свою гру, і перешкодив усім моїм замірам. Ледве я виїхав з підсудком Карпом і перебув три дні дороги, як якась недуга охопила мене й у важкій лихоманці я втратив свідомість. Пам'ятаю, ще, як мене примістили на самотньому хуторі й люди казали, що недуга тривала цілу зиму. А це була ледве осінь, сумна й дощева. Ще пам'ятаю, що усі папери передав я для поспіху Карпові і він поїхав сам, а я попав у непам'ять і нічого не знав, що діється зі мною.

9.

Опісля оповідали мені люди з хутора, що я у гарячці кликав Карпа і наказував передати папери, розмовляв з Ганусею кричав і говорив незрозумілі слова.

А за цей час моєї хвороби цар зруйнував Батурин; сталося те, що могло бути найгірше. У Батурині згинув сотник Карпінський і шведський генерал артилерії Кенігсед, та багато моїх знайомих. Далі оповіли мені, що обидва монархи, Мазепа й Карло, йдуть під Полтаву на зимові лежі, бо страшні морози вигубили багато людей. День і ніч думав я про свою Ганночку: що вона робила в обложеному Батурині, та як перебула московське лихоліття — Бог один знає. Може залишилась нещасна на місці, а може, що не дай Господи, згинула у воєнній завірюсі.

Що до Карпа, то я не міг бути певним його, бо ще з латинської школи знав добре цього завадіяку. Він завжди казав, що коли можеш щось зробити завтра, зроби післязавтра. Опісля я довідався, що мої сумніви були неоправдані. Карпо передав листи якслід, з чого видно, що війна змінє людей. Одних на краще, інших на гірше. Цей Карпо згинув опісля під Полтавою.

За час моєї недуги мій кінь відпочив собі достатньо, тому я подякував господарям за ліжко, хліб і сіль, переглянув зброю, чи все в порядку, нарядив самопал і рушив до гетьмана. Не буду розповідати, як я їхав, як мусів оминати московські застави, відбиватися від наскоків солдатів, що ради грабунку розбрилися по Україні, ані теж про те, як я мусів нераз ховатися і від своїх людей, які тримали спілку з москвинами. Все таки я розвідав, де стоять українські полки, і за два тижні прибув у гетьманський воєнний табір. Переїздив я також недалеко Батурина й зустрічав людей, які розповіли ме-

ні про хоробрі бої й про те, як москвини вирізали усіх мешканців, зруйнували місто й околицю, а ранених старшин вплели в колесо та прилюдно мучили. Я розпитував Ганночку, але ніхто нічого не знав і ніхто не давав мені надій на те, що я її взагалі колинебудь побачу. Це було для мене великим горем; у той час я був наче сонний, не знав що роблю і що діється біля мене. Мені ввижались батуринські бої й опісля цей страшний час, коли ворог вдерся до міста. Я так і бачив Ганночку, як вона закрила двері і чекала на те нещастя, що мало прийти від варварських москалів.

Урешті я скорився волі Божій і не тратив надії. А втім небезпеки подорожі й постійна чуйність не давали мені думати про власні справи. Насправді в глибині душі здавалося мені, що ходжу по пустині у вічному сірому дні.

Люди, які бачили москалів, розповідали, що вони грабують і вбивають усіх, навіть посполитих людей. Так наказав цар, та ще сміявся, що вбивства і безецності є на те, щоб солдат жив, щоб міг згинути, а хто має м'яке серце, хай не провадить війни. І так горіли дома, гинули люди й пропадали дорібки всюди, де стала московська нога.

А все ж життя є сильніше за смерть. Я вірив, що знову почнеться життя, тільки воно буде інакше як було, і люди стануть іншими. І так у саму зиму я добрів під Полтаву, де стояв Його Світлість гетьман і полковник Кость Гордієнко зі своїми запорожцями.

Минали тижні й місяці; облога Полтави йшла пиняво, бо москалі мали сильні укріплення й велику силу вогню. Згодом десь в липні прибув сам цар на поміч. Тоді почалися остаточні бої. Козаки Його Світлості гетьмана мали покищо бічні окрилення і в самому рішальному бою не брали участі. Їх берегли на пізніше.

Одного вечора прийшов король до гетьмана. Він схуд і його чоло стало ще вище, а гострі сині очі ще холодніші. Вони обидва довго щось радили і аж пізно вночі король вийшов з гетьманського шатра. Ранком збудив мене жахливий гук гармат. Я вибіг з шатра. Ген, як далеко глянути, с'рий ранок заляг світ. На поля виступили піхота і кінні полки. Піші шведи бігли вперед, приставали, стріляли й бігли мовчки далі. Зате кіннота кричала, мов у гарячці. Інші, що ще стояли в в рядах і чекали на свою чергу, пили горілку й вино з похідних боклагів. Там гомоніли співи й жарти. Пили, щоб скоріше жити, щоб веселіше, бо нікому не дано знати про власну долю, а війна і бій не є нагодою для спокійної старости.

Я не отаман і не полковник, тож не знаю як ішов бій і як ним кермували. Побіч нас стояв шведський монарх, а біля нього Його Світлість гетьман, в оточенні почотів, ординансів, гінців і шведських генералів. До цього горбка, де маяв прапор королівський і гетьманський, безупинно прибігали на запінених конях гінці; деякі склали салют, проголошували звіти і повертались назад, інші злітали окривавлені з сідел. Тоді королівські гінці мчали на їх місце.

Врешті зчинився незвичайний рух біля короля. Чути було накази і крики. Опісля король сів на коня і поїхав. А тоді з правого боку під лісом почали відступати шведи. Я бачив, як ряди розсіялися по полі, вояки втікали в наш бік. Московські гармати стріляли перед них і по задніх відділах, і це спричинило ще більшу суматоху й переляк. За сотнями гналися кінні москалі і карабінерські царські полки. Ніхто не знав, де ворог, а де свій.

Тоді зайшли від лісу запорозькі сотні. Вони розігнали московську піхоту, сікли шаблями, дійшли навіть до московських шанців. Але шведів не можна було стримати.

На нашому горбку закричав раптом генерал Левенгаупт. Його слова потонули в гаморі стрілів, чути було тільки розпачливе: — Шведи, шведи! Уже мчав король із своїм почотом туди, де найсильніше натискали москалі. У той час з лісу напливла величезна кількість московської кінноти. Вона погналася на запорожців. Перевага була неспівмірна, все нові й нові полчища москвинів вибігали з лісів, із страшним сковитом і ревом. Шведи, що осталися на нашому горбку, оточили гетьмана й тривожно гляділи туди, де пробивався король. Раптом генерал Шпарре крикнув: — Король, король! Я побачив як Карло звалився з коня, як біля нього метушилися, а піхота негайно зробила чотирикутник і вогнем відбивала москвинів. Королівський прапор хитнувся, хтось підвів його знову.

Король відступав. Серед гарматніх стрілів і пальби з самопалів чути було свисти й крики команди. Ге-

нерал Шпарре сів на коня і рушив туди де був король. Але вже незабаром принесли його раненого в голову.

У той час покликали мене в полеву канцелярію. Я помагав збирати усі папери, які вантажили на коні. Прийшла вістка, що князь Віртенберський і генерал Гамільтон дісталися в полон. Це означало кінець усього.

Наставав вечір. Москалі уже не натискали і чим раз більше шведів напливало в нашу околицю. Ранені й здорові, зі зброєю і без неї, проходили біля нашої стоянки на південь. Ще заки сонце зайшло, я глянув на поле бою. Там лежали вбиті і ранені. Біля лісу порядкувалося царське військо, а шведи відступали малими відділами й однимцем у наш бік. Гармати, ті що біля нас недалеко, стояли опущені з наставленими дулами у різних напрямках, а біля них на землі чорніли побиті гармаші.

Згодом привезли короля, який лежав на ношах, сплетених з галуззя. Він був блідий і насуплений, дивився з-під лоба, наче не в цей світ, а ногу мав обвинену в закривавлене лахміття. Його ранили, як казали шведи, гарматною кулею. Нашого гетьмана я бачив постійно в оточенні полковників і генералів. Він заступав короля.

Тимчасом циркулики рішилися зробити королеві негайно операцію. Він згодився, сказав тільки, щоб робили скоро й не втрачали багато часу. Коли різали йому ногу, він навіть не скривився, такий був нечулий і твердий. А все таки мав добре серце. Бо коли коротко пізніше поспіла вістка, що десь у далекій його батьківщині

померла його сестра княжна Голштинська, він заплакав.

11.

Пізнім вечором прийшли й козаки. Петро Іванченко з охоронної сотні гетьмана був ранений в голову. Він розповідав про події і про тих, що вже відійшли зі славою у засвіти.

Отож знаю від нього, що з моїх друзів і знайомих батуринських, Петрові Ханенкові відорвало обидві ноги, Антін Морозенко дістав кулю в груди. Романовського розрубали на двоє. Інших не пам'ятаю, бо ж і трудно в такому нещастю знати, що з ким сталося. Відомо було тільки, що всі тримались гідно по-козацьки. Пробивалися крізь полчища москалів і боролися до останку. Правда, був один відділ, що пішов у перший вогонь і відразу відступив у запілля, але не кажу нічого, бо кожний має свою слабу годину, і бувас, що нині не встоїть, а завтра б'ється, як дійсний козак. Хай Бог буде справедливим для погибших за долю нації української.

12.

У королівському шатрі відбулася нарада. Король лежав на дерев'яних ношах з покрайною ногою, обвиненою в грубі полотна. Пан Мазепа сидів біля нього. На столику горіла свіча і кидала тінь на генералів і офіцерів. Усі вони ледве стояли на ногах і на їхніх лицах були сліди останніх переживань. Накази короля були короткі. Левенгапт мав переговорювати з царем, та рятувати військо. Король з гетьманом, генера-

лом Шпарре, з кільканадцятьма високими військовими чинами, відступав на південь, у Туреччину. З нами йшли теж усі козаки, яких можна було зібрати. Їх було всього 1800.

Ми рушили негайно в дорогу. Переїхали ріку й пішли степом. Це був дуже важкий похід. Якби не заporожці, ми напевно загинули б без води і їжі. Москалі гналися за нами і ми щодня чули стріли нашої задньої сторожі. Шостого дня ми станули над рікою біля Очакова. Шведи кинулися в воду і напивалися до схочу; в степах вони страшенно терпіли від спраги. Король вислав генерала Шпарре до Паші, щоб дістати дозвіл перейти на турецький бік. Заки він вернувся, прибули до нас несподівано козаки, що залишилися з Левенгавптом і донесли, що генерал піддався з усім військом, але цар домагався видати йому всіх ребеліантів, тобто наших людей.

Заки лінивий паша відповів королеві, наступили на нас москалі, що йшли за нами наче лиси і аж над рікою рішилися на бій. Якраз, коли почався бій, турок дав високий дозвіл. Ми переправилися з боєм. Козаки ломили деревця останніх флаг, самі прапори забирали з собою і останні перепливли ріку вплав за кіньми. Все таки москалі захопили останніх п'ять сотень шведів і наших. Опісля, перевели усіх полонених до Москви і там нашим козакам постинали голови на червоній площі. Як опісля я довідався від звільнених шведів, цьому катуванню приглядався сам цар з усіми мешканцями Москви, між ними було багато жінок і дітей.

У переправі через ріку багато людей потопилося. Не знаю, чи вони ослабли, чи були ранені, але я сам бачив: один слабкий крик, і руки піднесені вгору — хвилина, й усе покрила вода.

Паша прийняв нас величаво. Королеві прислав своє шатро і запросив його й гетьмана Мазепу замешкати в нього. Але король не погодився. Він казав побудувати великі дерев'яні курені для війська і сам замешкав у одному з них.

У нашій канцелярії зараз же почався великий рух. Пан Орлик розсилав листи на усі сторони світу, в різних мовах і різним письмом. Правда вавилонська вежа! До цього доходили ще різні посольські виправи, найчастіше до татарського хана й до великого везиря.

У той час Його Світлість Гетьман, що був у часі подорожі дуже подався, захворів важко і переїхав до паші Юсуфа у Варницю, де мав добру опіку турецьких цируликів і вигідні покої. З паном Мазепою поїхав Орлик і я, та почот двох сотень козаків. Усі інші залишились у шведському таборі.

Щоденно приходили все нові й нові втікачі. Вони розповідали, що цар замучив усіх наших полонених і ніхто з них не вийшов з життям. Це були жахливі вістки. Шведи просили царя за наших людей. Цар обіцяв їм, що пощадить козаків, відділив їх від шведів, і одного дня наказав усіх замучити на смерть.

Я розпитував про мою Ганнусю, але ніхто нічого не знав, а ті, що були в Батурині й вирвалися з нього, сказали, що всіх людей москвини вирізали до ноги.

Тут я заплакав на самоті, бо бачив, що з Ганну-

сею більше не стрінуся і наші спільні мрії, наше спільне життя, пропало безслідно. Щораз то приходили нові й нові біженці й переправлялися через ріку з жонами й дітьми. Тільки з Батурина нікого не було, наче б гетьманська столиця не існувала ніколи, наче б і ніколи там ніхто не жив. Так і прийшлося повірити у вістки, що в Батурині залишилися тільки руїни, що кості людські лежать по вулицях, і самотньо живі істоти — це лилики й пугачі та здичілі, кровожадні пси.

Ледве я трохи втихомирився, прийшла до військової канцелярії погана вістка. Цар намовляв турецького везира, щоб він видав йому Його Світлість Гетьмана, усіх старшин і простих козаків. Мабуть і тому прийшов до нас сам ага з почотом спагісів і яничар, і довго про щось радив і паном Мазепою. І того ж таки дня гетьман наказав нам усім роз'їхатися по світі. Мені припало поїхати в австрійське цісарство, в далеку чужину, до чужих людей; і справді прожив я тут довгі роки, без вістки з рідної землі. Там усе змінилося. Змінилося життя, змінилися люди і мало хто з них міг знати про нас, трабантив пана Мазепи. Москва не тільки кинула прокляти на нашого володаря і карала всіх хто жив з ним одним серцем, але затирала його славне ім'я нищила всі пам'ятки по ньому, палила усі папери з підписом його руки, що були ще по архівах і книгозбірнях.

І так прожив я тут в австрійському цісарстві біля 50-ти років, і тільки латина, якої я навчився в київській академії, стала мені в пригоді й не дозволила згинути марно й самотньо з голоду. Я став писарем

в циркулярнім уряді і ще й на старі літа живу з достатків, які назбирав упродовж довгих років моєї урядової праці.

13.

Одного дня, коротко перед моїм виїздом, наш пан Мазепа, закликав до себе Пилипа Орлика й мене. Це було — пам'ятаю, наче сьогодні, 1 вересня 1709 року.

Владар сидів в м'якому кріслі, серед турецьких килимів, закутаний в багату взористу ковру. Від кількох днів, як казали, він не сказав ні слова, здавалося, не чув і не бачив нікого, тільки глядів своїми чорними очима кудись у не цей світ. Коли хто згадав Полтаву, він наче прокидався.

Втім підійшов Орлик до гетьмана і цей звернув поволі свою сиву голову до нього. На столику біля нього стояло вино. Гетьман всміхнувся і вказав очима на скло. Орлик налив три келихи золотого нектару. Гетьман пригубив напій, але пив його з очима зверненими в далину, наче б він пив за здоров'я і славу хоробрих друзів і товаришів воєнних, що сьогодні були уже тінями.

— Ми не здобули волі — промовив шепотом гетьман — але Полтава напоїть духа нащадків на дальші бої. Може вони будуть мати більше щастя, як я.

— Не жалійте невдачі. Земля, скроплена кров'ю, дасть добрий урожай. Хай Бог поможе тим, що придуть по нас!

Гетьман звернувся в вікно, де день відходив і вечірній сумерк покрив світ.

— Не думайте, що вони померли, мої приятелі дав-

ніх днів. — Його голос звучав наче б говорив не до нас. — О, ні! Вони живуть в моєму серці, у моїх теплих споминах. Аж моє серце перестане битись, тоді й вони відійдуть у засвіти. Вони думають моїми думками, вони були завжди зі мною, коли стояли грізні часи надо мною і над моїм народом.

Орлик стояв непорушно; був блідий, а я карбував ці слова в моєму серці. Я дивився на цю величну, стару людину, що перейшла світлість і щастя земське, і дожив цього, що все остало розбите, спалене, розоране.

— Ніхто не вмирає, — шепотів гетьман. — Ніхто з тих, що життя кладуть за вітчизну. Живуть вони так довго, доки їх пам'ятають люди.

Гетьман обернув голову до нас і глянув на нас з тихим усміхом:

— Це мусить бути гарно, мати ще перед собою життя.

Мені здавалося, що гетьман прощався з нами.

Сумерк заляг кімнату і Його Світлість дав знак рукою. Ми тихо вийшли. А другого дня Пана Гетьмана Івана Мазепи не стало між живими. Відійшов у засвіти дня 2 вересня Року Божого 1709.

14.

Похорон гетьмана відбувся, як належиться володареві. Домовина була прибрана малиновим оксамитом, мережаним чистим золотом. Тіло перевезли до Яс, до церкви, що стоїть біля міста. На переді йшли трубачі й павкарі, вони грали похоронну військову пісню. Перед домовиною ішов козак; він ніс на багатій по-

душці булаву гетьмана, викладену дорогоцінним камінням і перлами. З боків ішли козаки в панцерних сорочках, з відкритими шаблями. За ними поступали козацькі жінки і голосно плакали, а опісля на конях їхали наслідник гетьмана — Орлик і Войнаровський та тридцять найстарших шведських офіцерів. Його милість король Карло XII не міг брати участі в похоронах, бо хвора нога взялась вогнем і він мусів остатися в ліжку. Вкінці йшли козацькі полки з рушницями, зверненими додолу.

У церкві відправили Службу Божу. А я, коли глядів на мертвого гетьмана, думав про те, чи справді смерть така жахлива. Гетьман лежав з лицем лагідним, позначеним тавром вічності, і так спокійним, наче б не йшов у незнане, а вертався до себе, до своїх вобнних друзів, до давніх, дуже давніх предків. Здавалося мені, що він щасливий: виконав свій життєвий обов'язок визначений Божим присудом, і вертався тепер до божественного джерела усіх речей.

О, що ми люди з цього світу можемо знати про тайну смерти, що не знає часу людського?

Я не сумував, ні не плакав. Якась велична повага огорнула мене, й казала, що як би я жалів, то не розумів би хиба великої конечности людської долі.

Коли спускали домовину, козацькі полки віддали прощальні стріли з рушниць.

15.

Це давні часи, які я тут описав. Багато з тих людей, що були на похоронах, уже немає, пішли за по-

кликом Божим. Не стало гетьмана Орлика, ні навіть його сина, що в Франції був генералом і згинув на полі бою. Не стало Войнаровського, що його схопили царські люди й закатували в далекому Сибірі. Забулися події і забулися люди, тож вибачайте мені за помилки моєї старечої пам'яті. На вигнанні нове життя витиснуло багато з пережитого, тільки Його Світлість Гетьман Іван Мазепа, стоїть наче живий перед моїми очима, як тоді, коли я його бачив перший раз у військовій канцелярії, і опісля під Полтавою в окруженні полковників і генералів і в турецьких Бендерах, і в Варниці, і на останньому його шляху у вічність. Згадую ще мою наймилішу й далеку Ганнусю і тоді бачу, яке нещасне було моє життя, але й щасливе тим, що був свідком великих подій і брав участь у них. Тож описав я те, що знав, далеким нащадкам і на науку великої любови до неньки - батьківщини.

Не жаль мені, що ніхто не буде знати про мене, ні не згадає ніколи незначного писаря військової канцелярії, хіба, що колись відчитає мій підпис під цими словами. Я ношу гордо свою сиву голову, бо сповнив свій обов'язок супроти народу й Бога, і знаю, що з душі людської ніколи ніщо не пропадає. Коли й здається нераз, що усе розоране і мертве, і великі та знатні люди пропали у страшному кровопролитті, тоді все остаються якісь незнані сили в малих невідомих людях. Десь у вбогих хатах живуть ці люди, сіють і орють. Кують залізо й тешуть дерево, співають пісні, що їм залишили батьки, пишуть та вчаться. Свої перекази й свої думки передають далі й далі, а ці думки

вростають корінням в їхніх дітей і внуків. І одного разу виросте знову один, великий муж воєнний, або великий співець, і він підойме нарід до нових висот і поставить їм перед очі нові мрії про вольності й про життя людське, гідне сотворіння Божого.

І прийде день великого воскресіння, всміхнуться душі славетних предків, що тримають сторожу на старих могилах і настане кінець неволі й боязни. Що дай Боже вже нашим дітям!

І тоді радуватисьме Його Світлість у засвітах; прилинуть до нього почоти його вірних воєнних товаришів, згуртуються безстрашні воїни померклих днів і возвеличать хвалу й справеливість Божу на віки.

МІСТЕРІЯ ПОЛТАВСЬКОЇ НОЧІ

— Похідні вогні в степу й гострий вітер і брязкіт шабель ордонансів. Земля дзвенить під бойовими полками! Яке чудове вояцьке життя!

Генерал Леванідов угруз у м'який великий фотель.

— А, вночі, пахощі озівських степів, і які близькі рідні зорі! Мріяти б тільки про вікторії, про рідну воєнну потребу!

— Мріяти? — почув з - поза себе гарячий шепіт. Він не ворухнувся навіть і ніяке враження не відбилося в його очах. Генеральське лице було червоне і дещо грубувате від степових вітрів. Але він добре запам'ятав ці жагучі слова, що їх чув тільки він сам серед гамору товариства й музики скрипалів і цимбалістів.

— Розіслати емісарів! По полках! Справжніх рідних емісарів до рідних козаків. Грамоти розписати генерале!

Великий чорний кіт вискочив раптом на його коліна і він погладив м'яку шерсть м'ясистою рукою. На пальці зажеврів темною червінню великий гербовий рубін.

— Людей послати в Париж. До якобінців!

— Замовчіть!

Різде слово ввірвало настирливий шепіт молоді людини. Левицький випрямився, уїдлино поглянув згори на білу перуку генерала, на його золоті еполети й відійшов поволі до відкритого ватрана, начеб нічого не сталося. Байдуже сперся на мармурову піч, прикрашену золотим гербом Галаганів, і приязно кивнув рукою Котляревському, що саме увійшов у світлицю. Він не міг зрозуміти генерала, цей син доби найбільших крайностей, в якій кличем кожної людини ставало все або ніщо. Противенства, що виростали з ферментів духа людського, вдаряли об себе з могутньою силою. Люди були безмежно добрі або жорстокі, незрівняно розумні або божественно романтичні. Побіч Гете і Вертера, Ляпляс досягнув вселенної і, Кант проповідував нове про суворий розум. На зміну коронованим августам, якобінці проповідували рівність, братерськість і свободу і тим зачудували й затривожили світ. Нова доба народжувалася в опарах крові й бездумного терору.

Левицький був безсердечно байдужий до королівських ідолів і їхніх прекрасних любовниць, які з привабливим усміхом клали свої чудові голови під гільотину, але зате він виловлював ритм нових подихів волі й ніяк не міг зрозуміти людей, що свої задуми виявляли тільки безцільним мріянням і романтичними фантазіями.

— Як оцей бурбон Леванідов, — сердився Левицький, але враз усміхнувся, бо до нього пробивався Котляревський крізь гуцу людей, столів і м'яких крісел. На покої понісся сміх панянок і кавалірів. Це хтось в гурті розповідав фривольні анекдоти й панянки закри-

вали своє зворушення скорими порухами мальованих віялець.

Котляревський жмурих очі від надміру світла канделябрів і свічників. Ішов свobodно, свідомий свої молодечої снаги, підсміхався, як завжди, завжди готовий до жартівливих розмов і завваг. Його темне, дещо вісцувате, але вродливе лице опромінили блиски веселости, коли поглянув на тендітні, розбавлені панянки в атласових кринолінах і високих зачісках. Вони виглядали наче порцелянові фігуринки, у тих квітистих сукнях, з напудреними відслоненими раменами. Котляревський пізнав Софійку, дочку генерала, уфризовану в дрібні кучері, непосидючу, укохану Левицького.

У гурт молоді затагли якогось несміливого юнака, його довго про щось просили й оплескували в долоні, аж врешті, коли все втихло, почувся його тремтливий і пересадно ліричний голос. Він читав свої вірші.

“Бідна пташка і та пару маєт,
Доколь не знайде, дотоль ей шукаєт.
А я не маю з ким пожартувати,
За білу ручку нікого взяти”.

Левицький торкнув Котляревського.

— Від таких віршів смутна на серце хвиля наступає! Він уїдливо підсміхнувся.

— Давнє переспівує — нецікаво, — завважив Котляревський. — Що ж, оце й проблема: серце хоче все того самого, але душа, жива душа, вічно мріє про щось нове й інакше. Софійку бачив?

Левицький кивнув головою. Обидва друзі розглядали залю. Вони зробили помітне враження на панянок, і з - поза віялець блискали до них цікаві зачіпливі очі. Відомо ж було, що це ославлені на цілу околицю каваліри й жартуни.

— А з Леванідовим ніяк не можна розговоритися, — прошепотів Левицький. Котляревський промовчав. Його зір блукав по світлиці, по мармурових колонах, що підпирали велетенську стелю і розділяли залю й людей на окремі простори й гуртки, та спинився на постаті людини показної й твердої, а все таки якоїсь добродушної; генерал Леванідов був усеціло зайнятий партією віста. Його не бентежили ні гомін залі, ні пошуми молоді, що йшла саме в танець.

— Старий бурбон, — процідив крізь зуби Левицький.

Гавриїл Рачинський скінчив грати. Його руки спочивали ще на клявішах клявіцимбалу і ще дрижали в повітрі випецнені тони нової композиції молодого маестро Моцарта. І враз зірвався могутній аплявз. Рачинський устав і поклавши руку на груди, схилив низько голову.

— Це перед Моцартом, — сказав тихо Котляревський. Він, заклавши недбало руку за камізолу, глядів на Рачинського, на його голубий фрак, що матово вилискував на згинах, і на інструмент, що перед хвилиною ще гомонів невмирущими тонами молодого генія. А Рачинський дякував за признання й рукою вказував на Артема Веделя, свого вчителя, наче б на нього хотів

перекласти свій успіх цього вечора. Цей, маленька й грубенька постать у чорних панчохах і ціла в чорному, занепокоївся, очевидно. Він покивав тільки заперечливо кучерями рудої перуки; не любив зворушень, ні публічних овацій.

— Ходімо, — нахилився до Котляревського Левицький, — пані Пелагія уже звернула на нас свою увагу. Старому Парпурі гне баяндраси, глянь, як дивиться на нас з - поза віяльця.

— Не маю щастя до жінок, — зідхнув важко. — навіть до таких собі невинних цокотух.

А генеральша Пелагія, справді, аж почервоніла з обурення на появу обох молодців. У вечірньому широкому криноліні з вишневого шовку і в герменіловій накидці, вона виглядала не менш потужно, як і її чоловік, генерал Леванідов.

— Ось яка молодь сьогодні, — заговорила до сусіда, що сидів мовчазно біля неї.

Максим Парпура зичливо всіхнувся й приклав до вуха вигнуту чорну слухавку. Парпура, багатій з Конотопу і вдовець, колись в одній баталії проти турків утратив слух від ворожої гранати. З того часу він недочував.

— Кажу: молодь яка, — повторила генеральша й затріпотіла віяльцем із слоневої кости.

— Яка молодь? — гукнув Парпура.

Генеральщі стало досадно, що взагалі почала розмову з Парпурою. Мовчки вказала віяльцем на Котляревського й Левицького.

— А що таке? — спитав Парпура, глянувши на обох кавалірів.

— Нові звичаї заводять. Без перуки і в чоботях до світлиці входять. Якобінці! — додала з обуренням.

Парпура поглянув на генеральшу. Не знав, що розгнівило його сусідку й старався це дослідити.

— Що таке? Де якобінці?

Генеральша знову затріпотіла віяльцем. Її гнівив конотопський багатій, а втім пожаліла, що так легкодушно згадала якобінців; це було небезпечно.

— Шкода говорити!

— Що кажете?

— Шкода говорити! — люто відповіла генеральша.

— Ага! — погодився Парпура. Він не був певний, кого мала на думці пані Пелагія. Шкода говорити про цих молодців, чи шкода говорити до нього, до Парпури. Але генеральша встала й відійшла.

— Стара бовкотуха — подумав Парпура.

Він поміркував, що все таки вона, хоч тридцять років за генералом, не стала злющою відьмою, а є далі цілком приємною панею. Далі перейшов думками до Конотопу, до своїх ланів і кріпаків, і подумав про золоті таляри, що лежали без ужитку й не збільшували майна. Купити палату? Він розглянувся по залі. Не чув гомону, звук до своєї самотности, тож багато передумував сам і вмів пересиджувати мовчки цілими годинами.

На стінах і при столах горіли канделябри з різаного блискучого скла, а стіни були викладені дзеркалами.

— Дзеркало! — снував свої думки Парпура. — Одні втікають від нього, одні не розстаються з ним. Дзеркала помножують у безліч світла й людей. Світ чарів, вічна туга людини, оспівана в легендах і старовинних переказах. Від цієї мрії загинув Нарциз, серафічний дивак античного світу й своєю загибіллю дав початок білим холодним квітам. Парпура пройшов думками століття і помітив, що живе в добі шліфованого скла, де люди втішаються світом, який не існує, світом подвоєних постатей і речей.

У цій добі дзеркало перемогло і заля була в відбитті дзеркальних стін нескінчено обширна, з дуже складно розміщеними світлами, з багатством людей у кольорових убраннях. Годі було розпізнати, дійсні вони, чи ні, де справжні люди, а де їхні двійняки - привиди. І Парпура задивився на Котляревського й Левицького, не маючи певности, чи бачить перед собою їхні дійсні чепурні постаті, чи тільки дзеркальні відбитки.

А вони обидва та ще кілька кавалірів були вбрані на згіршення дворянських матрон, дійсно, за найновішою модою, що прийшла саме з революційної Франції. Вони мали блискучі чобітки, білі вузькі штани, і прості фраки, а волосся було стягнене дозад і зібране вузькою стьождкою. Ні перук, ні мережок. ні пудри.

— Га - га - га! — загомонів зненацька серед гамору залі могутній бас Василя Капніста.

— Мат цареві! — і Капніст з гуркотом поставив дубового коня проти білого короля. Суддя Тимошенко мовчав. Глядів на шахівницю, немов би шукав порятунку в гебанових бігунах і простих козаках. А Капніст відхилився вигідно на шовкову спинку крісла й вдоволено потягнув з довжезної люльки. А люлька була давня: тютюн жеврів у різьбленій голові турка із срібним верхом черепа.

— Га - га - га... — почав наново Капніст. — Мат цареві — от що! — повторив тихіше і замовк.

— Ви про кого? — почув біля себе голос Левицького. — Про августійшого суздальця, ге?

Левицький засміявся. А Капніст бистро поглянув на присутніх. Заспокоївшись, він жартівливо покивав головою Левицькому, а опісля в задумі стукав пальця по столі. І знов пригадалася йому стародавня козацька пісня, що від якогось часу не давала йому спокою. Він бурмотів під ніс цю тужливу й розтяглу мелодію давніх кінних полків. А згодом вдивився задумано в шахівницю, поле для дійств королівської гри.

— — — — —
Генерал Леванідов роздавав карти. Він, не оглядаючись, знав, що біля нього Котляревський.

— Іване Петровичу, — сказав генерал. Котляревський легко нахилився. — Іване Петровичу, — повторив генерал, — скажіть цьому вашому кузинові, що як буде далі завертати голову моєї доньці, почує мою руку. Так і скажіть: руку генерал - майора Леванідова.

— Прекрасно, — всміхнувся Котляревський, — це все?

Генерал поволі й швидко обернувся до Котляревського й зміряв його від стіп до голови. Не сказав нічого. Ескуляп Савченко, постійний партнер Леванідова до віста, перестав укладати в руці карти й вибалушив свої вирячкуваті очі на Котляревського. А цей стояв чемно й усміхався жартівливо просто в вічі генералові. І генерал таки не впізнав, чи Котляревський недовіряє його словам, чи вважає їх тільки добрим жартом.

Обидва вони були справді з двох різних генерацій. Леванідов розумів тільки існуючі порядки, недовіряв ніяким змінам і не вірив, щоб вони довели до чогось кращого. Він, старий вояк, не знав сентиментів і не цікавився нічим, що могло б змінити усталені й священні взаємовідношення в світі. Тільки час від часу пробуджувалися в ньому якісь дивні думки, на мить просовувалися в його голові постаті давноминулого війська запорозького й тоді він ставав як віск, а його душа переживала дивні тремтіння. У таких хвилинах він відчував, що міг би зробити якусь нісенітницю, а опісля був лихий на себе і на цілий світ.

Котляревський, весельчак і пустун, в глибинах душі шукав шляхів для пізнання істоти речей, погорджував духовою летаргією і легковажив усяку закостенілість думки. Він болів над непричасністю панства до справ прийдешнього й над бездушним животінням малоросійських — як їх називав — дворян - міхonoшів.

Обидва жили в часах, коли подуви французької революції насильно скорочували життя століттю і його

людям і, під сталевими ножами гiлотини родилася незрівняна, як думалось, доба знання і похвали мертвій речовині. А заразом зростали в той час сподівання й горіння до чинів, гідних слави остаточного, божеського оформлення людського буття.

— Генерал обіцяв тобі свою руку — шепнув Котляревський Левицькому. Цей легковажно віддув губи:

— А Софійка теж. — всміхнувся. Обидва поспішили до дальших покоїв, куди пливла молодь і де заводи-ла скрипка й дзенькотіли кембали. Там, серед переливів світла й дзеркальних ілюзій, порушувалися пари в менуеті, що його вивели цим разом на зразок пруського двору. Повагом, не то спокійно, не то сонно посувалися в такт музики, підступали до себе, всміхалися і перекидалися чемними нечутними словами, наче кольорові безтілесні постаті не з цього світу, у замороженому царстві мерехтливих світел.

Котляревський любувався дивною картиною, але Левицький відтягнув його скоро в бічний кабінет і там признався йому, що разом із Софійкою задумали втікати в світ. До втечі все було приготоване. Шлюб візьмуть в подільському маєтку Левицького.

Котляревський пригубив келих з вином.

— Токайське, — вирішив. — Але, дорогий друже не можна знайти кращого виходу?

— Кращого? — спаленів Левицький. — Чи це не є прекрасний вихід? Старий бурбон сказиться з люті. Уяви собі тільки: вночі, удвійку на конях. Мчимо степами. Можливо, що буде погоня. Відстрілюємося...

— Не хвались ідучи на рать, — каже стара пословиця.

— А опісля, — не дочув Левицький, — вінчання вночі. Це не прекрасно?

Левицький докладно виводив свій намір, але Котляревський думав уже про обидва роди Леванідових і Левицьких, які від віків живуть у ворожнечі. У судових актах давньої гетьманщини, ще десь із часів Мазепи й Хмеля, і ще далі в минуле, де губиться вже пам'ять, можна було знайти поживклі присуди в справі обох родів. Ніхто не знав уже віддавна яка була справжня причина ворожнечі. Вона загинула в пам'яті нащадків, і в судах не залишилося по ній ніяких слідів. Жила тільки взаємна нікому незрозуміла ненависть, відживлювана щораз то новими заїздами, двобоями і кривдами. Уже давно минули ті часи шляхетських поражунків. Уже забулися ймення тих предків, що ворогували з собою в часах річпосполитої й опісля козацької республіки української, хіба що по світлицях обох родів висіли їхні портрети, з голеними чубами й понурими обличчями марсових синів.

Час ішов, люди мінялися, але поміж обома родами існувала далі нетаєна нехить до себе. Левицькому, однак були вже цілком байдужі оці столітні ворожнечі, а що думав Леванідов, цього й так ніхто не знав.

Левицький рішуче відкинув якунебудь думку про зміну своїх намірів.

— Це рішено. Софійка уже знає. День — п'ятниця,

вночі. Одне прохаю тебе — докинув — передай цього листа Софійці. Там останні подробиці.

Котляревський посміхнувся. Бачив, що не перемовить друга й, справді, буде досить балачки по всій Україні. І він, узявши листа, пішов на покої шукати верткої Софійки.

Левицький бачив крізь подвої світлиць, як Котляревський підійшов до Софійки і як скрито передав їй листа. Опісля поговоривши дещо, попрямував назад. Його струнка постать заслонила на мить вид, але все таки Левицький встиг побачити, як до Софійки приступила генеральша, як затріпотала своїм віяльцем і як його лист, цей лист, з усіми подробицями втечі опинився в її руках.

А Котляревський вертався вдоволений. На його вісповатому лиці раював шляхетний усміх. Зате, Левицький почувався ніяково і в'їдлива непевність наповнила його душу. Він не міг промовити ні слова.

Махнув тільки рукою й відійшов кудись углиб покоїв. А Котляревський сів вдоволено допивати своє вино.

Так знайшов його Рачинський і розповів, що генерал прочитав листа, що дуже лютував і говорив голосно: — Хай тільки приїде цей ланець, цей гільтяй, я прийму його особисто. Цілу ніч чатуватиму з рушницею. Після цього генерал, пані Пелагія і Софійка відїхали додому.

— Мало не сказився! — закінчив Рачинський.

— Генерал, тобто старий бурбон, як його називас Левицький, засяде з рушницею, це певне, — міркував Котляревський.

— А, як засяде, буде стріляти! — продовжував, — Левицькому не скажемо нічого. Він ще гірше розгарячиться і може статися нещастя.

— А може це відстрашить його?

— Кого, Левицького? Ти не знаєш його? Леванідов може поставити й гармату, Левицького це не зворушить ні трішки. Ні трішки — і він показав якусь невеличку мірку на мизинному пальці.

— Що задумав, те й зробить. Левицький це, а не якийсь там справді безладний гільтяй!

Рачинський злякався не на жарти. Рушниця була для нього все чимось чужим і далеким. Він жив у світі гармонійних тонів і всіляких авантур оминав, як найбільшого лиха.

Друзі радили, обстоювали свої погляди, але супроти відомої впертости Левицького, не могли знайти ніякої розв'язки. Тоді Котляревський згадав Терешка.

— Віват! — гукнув Рачинський. — Він нам допоможе! Ідемо до нього!

— Тільки — задержав його Котляревський — Левицькому покищо ні слова.

— Згода! — стиснули собі руки

Котляревський нашвидку ковтнув вина.

За хвилину дві постаті мчали на конях навперейми з вітром. А над ними розклала українська ніч свій захистний зоряний намет.

Поки наблизилися до двору Терешка, спинили коней і їхали нога за ногою. Згадали цього дивака, далекого свояка Парпури, а все ж ні в чому до нього неподібного.

Терешко мандрував багато по світі, обожав Віргілія і Руссо, а про Сквороду казав, що він вищий князів і графів. У його, в Терешковій хаті, було повно книг, старовинних і нових, скляних апаратів, дивних речовин, засушених невиданих звірів, сотні кристалів і порошоків. Він був лікарем і філософом, альхіміком і звіздочотом, бо часи були ще такі, коли знання різні стояли ледве в початках, і одна людина могла поєднати в гармонії усі науки природи. Терешко сприймав глибоко філософські думки старовинного світу греків і Риму, але теж не відкидав писання Теофраста Бомбаста, альхіміка минулих віків, і нових світил науки Бертолета й Монголфієрів. Грубі фоліянти, що стояли на почесному місці в оскленій шафі, — це були його діярія - спомини, де багато місця присвячував своїм заввагам до подій в Україні, а особливо своїм власним видумкам над поліпшенням цього світу.

Мав Терешко й другу вдачу — непосидючого гульвіси, що не цурався випити в доброму й чесному товаристві та досхочу погуляти. Сам казав про себе, що він у полі не козак, а вдома не господар. Горобина вдача.

У дійсності жив самотньо серед своїх книг і тільки вряди - годи впадав до сусідів. Тоді розказував дивні анекдоти, які десь вичитував або й сам придумував, сплітав найбільш неможливі компльоти та вигадував сплітки, щоб опісля на самоті добре посміятися з людських слабих вдач.

Терешко був любимцем усіх, кому плів свої теревені, але товариство найрадше слухало його історій про славетного доктора, метафізика й альхіміка графа Каліостро, що з піску й сірки робив золото, стоплював найгидкіші речовини, щоб опісля з глиняних тиглів виловлювати цілими пригорщами ізмарагди й діаманти, викликав духи усопших і не вагався нарушити навіть вічний спокій королів, щоб тільки відгадати прийдешність, лиху або надійну. Цей же Каліостро і мав бути колись учителем Терешка.

Опісля Терешко западав знову в свою працю, місяцями просиджував серед книг і паперів, залягав у хаті, наче чорт у болоті. Не мав ніяких поплечників і людей, які, звичайно, знаходяться при великих дворах і мастках. Гонив їх від себе, бо, як сам висловлювався, хто має тисячі, той має і нулі, а він оминає ці нулі, як заразу.

Коли обидва приятелі прийшли до Терешка, він сидів у своїй книжній світлиці, повній пам'яток, привезених із далеких країн. Терешко зрадив живими людьми, давно вже не бував ні в кого й нікого не бачив.

Котляревський переглянув грубий зшиток, що лежав на столі. Це була партитура нової опери Моцарта

“Поворот дон - Педра”, яку Терешкові прислали з Відня.

— Від графа Розумовського, — пояснив Терешко й сягнув по другий подібний зшиток. — А ось це я переписав для тебе, — звернувся до Рафаїла Рачинського, — мій дар у пошані шляхетній твоїй музиці.

Рачинський був захоплений, мовчав. Він тільки, видно, зворушений, без слова поцілував Терешка.

— Якраз, — говорив далі Терешко, — переписую французькі писання Жене й Карро про Україну. Багато цікавого й прихильного для нас.

Жене й Карро прислали йому рукописи таємним агентом і, він, переклав їх та переписував для поширення в Україні.

Терешко метушився біля різnorodних пляшок, але там були, як виявилось, не мікстури альхемічні, а просто наливки й горілиці приправлені за старинними українськими приписами. Він приніс із пивниць вина й меду та зладив перекуску.

— Пляшка — моя потіха, а чарка — одинока розрада, — сказав наливаючи, але Котляревський тільки всміхнувся, бо й сам господар знав, що це неправда.

Терешко розповів при чарці історію свого вчителя Каліостро, якого покарали в Італії тюремним ув'язненням і саме прийшла вістка, що він помер рік тому в камері кам'яної в'язниці. Терешко мріяв про те, щоб визволити його при допомозі кількох українських очай-

духів і мандрівних філософів, але це залишилося тільки мрією, а гульвіси погналися у Францію, де горіли палати, на Бастилії повис прапор нової ери, а революція вистроїлася у фризійські червоні шапки संबоди — на погибіль старим часам.

Якось перед десяти роками Каліостро розповів Терешкові, а цей іншим людям, що він живе більш трьохсот років, бо має еліксир безсмертя. Деякі вірили в це оповідання, інші ні, але правди не знав ніхто. Одного разу підкупили золотими талярами слугу Каліостро, а було це на королівському дворі у Франції. Підкупили й спитали, чи це правда, що граф Каліостро живе більш трьохсот років. Слуга схопив гаманець з талярами й здвигнув плечем. Він цього не знає, бо й як же ж йому знати, коли він служить у свого пана ледве сто двадцять років.

— Так то, бачите, друзі, — закінчив Терешко, — промовчати правду або видумати правду — може бути часом і благородним учинком.

І ще вспів Терешко розповісти, що внезабарі він іде в світ, щоб замінити мертві книги живими людьми. Іде не в ничтожні мандри, не ради самих мандрів, а для того, щоб пізнати інших людей, такими, якими вони є, побачити народи, що несуть кожний у собі самому, призначення своєї відвічної долі. З таких подорожей вертався, звичайно, багатий духом і сповнений питаннями без відповіді, проблемами, що тяжать на цілих народах і на кожній людині, питаннями успіхів і недолі, минулого й майбутнього.

Стояла пізня ніч, друзі мусіли вертатися, і Котляревський, вибачившись, що часу в них мало, розповів про наміри Левицького й про заходи генерала.

— Пропає безщасний Левицький! — засміявся Терешко, врадуваний цікавою авантюрою. — От попав кавалір! А то досі, то наче в приказці: куди йде — не мине, поцілує — обійме! Але Левицького похвалив за сердечні поривання, раз тому, що не возитися йому з дівчиною, як котові з оселедцем, а друге, йому, Терешкові, зажди подобалися такі хитрі й веселі історії. Йому теж велика честь, що друзі звірилися із своїми клопатами, бо як відомо є різні друзі: такі, що саме звірюються з нещастя, і такі, що розповідають про своє щастя, і такі, що промовчують одне і друге. А він цих перших найбільше цінить.

— Я добра людина тож поможу — закінчив Терешко — кожному любов треба спомагати, — додав сентиментально.

Застеріг собі таємницю, наміщав цього й того і потовк у моздірі, постійно балакаючи про французів і любов, москвинів і інших дикунів, про свої пригоди та про майбутнє, яке читав у зорях і інших явищах природи.

— Від цього порошку старий засне на дві години. А рушниця сама не вистрільить, — прощався зі своїми друзями й прохав не забувати його й частіше навідуватися.

А приятелі, похваливши розум і шляхетність Те-

решка, рвонули чвалом назад і незабаром були на балі. Їхньої прогулянки ніхто не помітив. Відомо, ніч, прихильна злодіям і закоханим.

Тільки Капніст пригадав їм, що мають, як умовлено було, прийти на розмову в козацький алькір.

— — — — —

Місяць розсівав крізь густу мряку біле світло, і все було безтінне і безглибне. Поміж рядами рівнострижених декоративних дерев і гірлянд зелені біліли мармурові статуї старовинних німф і богинь, привезені Галаганом з Італії. У їхніх стіп лягли квітники кольорових тюльпанів і тендітної резеди. Здалека видніли скляні оранжерії, в яких виростали помаранчі й цитрини та рідкі породи орхідей, цих дивних квітів далекого півдня.

Котляревський пристанув. У природі було тихо, тільки крізь скляні двері палати гомонів пошум голосів і мелодії музики з дальших покоїв. Десь недалеко вибивав годинник години й квандраси монотонними металічними ударами, а згодом залунали тони легкої курантової музики. Переливалася гармонійна мелодія, наче пташиний спів, лінула в город і десь далі занікала з гомоном балевих заль.

А все ж, думав Котляревський, ця мелодія відмірює безконечний час. Десь, в якійсь світлиці порушується маятник старого годинника, без поспіху й затриму. Добро і зло чергуються в світі, любов розпалює серця, розум холоне під ударами долі, а годинник вистукує свій час, маятник має вправо й вліво, вправо і

вліво. Має, байдужий для всіх людей, жорстокий, одноманітний днями, тижнями, роками. Грав цей старий курантовий годинник ще тоді, коли розсівалися останки січового війська під вогнем московських піхотинців, коли горіли останні курені Січі й козаки помандрували на вигнання. Вистукував спокійно свій час тоді, коли під караулом везли останнього кошового у соловецьку в'язницю. Грає свою і все цю саму мелодію ще й тепер, коли нові надії розпалюють серця. Гратиме ще й колись в далекому прийдешньому, серед нових людей і нових незнаних часів. Для нього нема минулого й майбутнього. Життя людини, любов, радість і біль — це все ніщо, один момент на шляху нескінченного часу.

І Котляревський здригнувся перед думкою про речі, яким нема ні початку, ні кінця. Він глядів на білі богині в парку, що так само непорушно перетривали століття і йому згадалися загибші культури античного світу, народи, що по них ледве залишилися дрібні останки й доля його власного народу, могутнього колись своїми подвигами, розумного в творчості, нещасного в неволі. Він задумався над дивним присудом історії, де на кожну людину натискають своїм тягарем минулі події цілих віків і карбують її душу карбами незрозумілої вікової спільноти. І він відчув, що носієм долі народу є кожна, поодиноким людиною, і в його серці зродилось нагло почуття великої відповідальності за своє буття і доцільність своєї земної мандрівки. Він не знаходив ще зв'язку між поодинокими думками, що родилися в його душі і великий неспокій заволодів

його істотою. Глибока непевність проникла простором, що стояв безкрай і непорушний, наче безберегий білий Дунай. Якись далекі наче в сні голоси порушували спокій античних богинь. Хотілося взяти скрипку й заграти якусь тужливу недійсну мелодію, що нею була сповнена його вражлива душа. Хотілося сказати слова, яких досі не було, що ними наповнене було його тремтливe серце.

Часи, похоронені сотнями років, віджили нагло, камінь звільнився, визволений з мертвих оков, ожив, магічно вичарований з забутої давнзни. Артеміс, богиня земських форм, лісів і гаїв, стояла перед ним у прояснених мряках, але ці, це не чужинна божеська з'ява, це його рідна давно забута, прадавня Марена, донька Перуна, покровителька родів, піль і лісів. Артеміс була предивна, її можна було досхочу подивляти, але цю свою рідну Марену він відчуває, переживає її близькість, чує один і той же ритм її душі, що відбивається в усіх людях одного роду, українського роду. Розтворені віки з'єднали Артеміс з Мареною в один спільний духовий вияв давнього прапочатку; він сприйняв велику правду, що є сили і є люди, які наперекір усьому тривають тисячеліття, живуть, існують і навіть усі чотири апокаліптичні їздці не вгнуть їхньої живої сили. Незламна снага духа ожила перед його очима, і здалося йому, що Артеміс - Марена, простягає руки до нього.

Котляревський стояв непорушно. Давні сяйва миготіли в його очах, а уста шепотіли латинські слова

Віргілієвої Енеїди. Він відчув, що дивним присудом долі станув у царстві божеських творців людської духовости, незнищимих цінностей вічної божої людини. Якою мізерною видалась йому тепер тваринність півночі, що задумала погубити його рідну Гелладу в духовій пущі, створеній на нечесть і ганьбу роду людського. Згадавши це, він розірвав комір, бо здалося йому, що нема свіжого повітря нікому.

Котляревського кликали в козацький алькир. Ішов поволі, бо думками сягав речей вічних, з любов'ю приставав перед шлхетними лініями старовинних скульптур і, коли станув перед парковим будинком, де був саме козацький алькир, ще раз оглянувся. Крізь замрячену білу ніч горіли світла з високих вікон палати. Прекрасні лінії архітектурного твору Растреллі згармонізувалися з природою в одну з'єднану цілість. На тлі цієї шляхетної творчости ввижались йому постаті минулого, буйні молодці, що не знали ніяких святощів поза вірою і вітчизною, що смерть у хаті вважали негідною, а життя для самого себе, за ганьбу. Бачив предків, що жили твердо і з жартом на устах помирили. Це були тіні минулого. Життя стало чуже й чужі наказували, як жити і задля якої мети. Неславно живуть нащадки славних предків...

І враз Котляревський відчув мету свого життя: йому стала зрозумілою велика єдність духа і розумний змісл віків. Він пізнав спільне січових лицарів і античної Трої, творчого духа Растреллі й багатства козацької архітектури, Моцарта і молодого Рачинського, ве-

ликих гуманістів і Сковороди. І, він, широко всміхнувся, відчуваючи в собі творчу силу, що віками запліднюватиме його нарід.

Коли входив до козацького алькиру, на його лиці видніла жартівлива радість, а уста шепотіли перші слова нового твору:

“Еней був парубок моторний
І хлопець, хоть куди козак! . . .”

У дверях зустрів зненацька генерал - майора Леванідова, що відвіз родину й повернувся та прямував туди, куди й він.

У козацькому алькирі сиділо товариство. У сивому люльковому димі ледве можна було розпізнати людей, що зібралися на нараду. Полум'я свічок відбивалося жовтавим мерехтом на козацькій зброї, що на стінах, на піщалках, старовинних гаківницях і мушкетях, на яничарках, викладених сріблом, що їх добули в боях прадідні лицарі, на пістолях і дворурках. З одної стіни звисали знаки військові давно забутих полків: прапорці, значки і хоругви.

Василь Капніст розповідав саме про свою подорож до пруського короля, Котляревському, який сидів біля нього й подав пуздерко з табакою. Під сподом вічка, в золтих овальних рамцях, була змальована тендітними фарбами мініатюра чудової дами. Котляревський глядів на портрет і думав про те, що все минає, немов би й не існувало і, що з великої любови, з сердечних тремтінь двох людей, зосталась, може, тільки оця мі-

ніятюра й тихий спомин. Він глянув на Капніста. А цей говорив м'яким полтавським говором, зрівноважено й вдумливо, розповів про зустрічі з королем і про те, що його місія не мала успіху. Усі в Європі бачили небезпеку, що гряде з Москви, але заколихували себе думкою про конечність рівноваги сил. Україна свободна захитала б цей баланс, а з тим і спокій та мирне життя. Слово “воля” було небезпечне для всіх володарів. Він давав різні пояснення й подробиці і в більшості звертався до блідої людини, що сиділа сумирно в кінці стола й слухала уважно слова Капніста.

Бліда людина промовила врешті уривчасто й нескладно, не звикла, мабуть, багато говорити. Це був емісар, який тількищо повернувся з Франції. Він пояснив, що нова Франція відкинула теорію рівноваги, що комітет громадянської безпеки обстоює свободу України і в цій справі писав уже до Ревгеля:

“Щоб дерево свободи розвинулося в Києві”.

— Людей потрібно в Парижі, — говорив тихим голосом емісар, — будується новий світ, ніхто не знає, куди повернеться колесо історії за тиждень, за місяць, а нас нема ніде, начеб ми й не існували.

— Отож, і справді, — притакнув Ведель, — самими листами справ не полагодиш.

Рачинський прочитав листи, які одержав від своїх приятелів Буасі й Парандьє. Вони писали, що, завдяки заходам д'Аноля, національний комітет у Парижі зая-

вив, що московська тиранія є небезпечна для Європи і що Україна може дати початок свободі.

Генерал Леванідов сидів мовчки з приплющеними очима. Здавалось, не чув нічого й не бачив.

Левицький, спочатку, здавалося, не слухав а далі, вмішався в розмову.

Він не говорив, а кричав. Про нарід і захоплення Чорного моря, про московські гвалти і безправ'я, а накінець не забував ніколи покепкувати собі з українського панства, яке вислуговувалося Москві ради збереження особистого майна й почестей.

Його бурхливих слів слухав спокійно емісар. І коли він скінчив цей стиснув кріпко йому руку.

Але інші говорили про гуманізм і чоловіколюбство, й остерігали, щоб у боротьбі із змієм не стати самому змієм, а з варваром — варварським.

Левицький ганьбив тих, хто поклонявся московським порфірородним ідолам, пригадував гидку брехливість і грубіянство царських людей, але відчув, що його голос був якимсь скреготом, негармонійним тоном, який порушував благородну й спокійну атмосферу козацького алькиру.

І він вернувся думками до своєї Софійки. Згадав першу зустріч з нею. Це була весна, квітиста й запашна, коли пахоці жасміну й бузку неслися садами ген у степові простори. Софійка прийшла на стрічу онесмілена й зворушена. І він сам, відомий кавалір, не міг

знайти слів приємних і вишуканих, галантних і жартівливих, яких мав звичайно цілі припаси й жонглював ними без труда. Того вечора вона торкнулася пальчиками його руки й відтоді він став полоненим своєї любови. Другим разом Софійка сказала, що їй здасться, наче б вона чинила щось лихе, зустрічаючись із ним. Але він відповів, що не може в те ніколи повірити, щоб Софійка могла зробити щонебудь злого в житті.

Опісля говорили про серце, і Левицький переконував, що Софійка повинна мати довір'я до нього і слухати гомону його душі, яке віщує їм спільну долю. І він спитав тихо, чи вона відчуває ці мелодії його серця.

— Так, — відповіла Софійка і закрила лице руками. — Як би не відчувлаа цього, не приходила б на зустрічі.

Так воно почалося. Від того часу вони знали про свою любов і про спільне призначення. Мріяли про майбутнє, звірювалися собі з усього, що було в їхньому житті й зберігали перед світом свою святу таємницю.

Одного разу прийшов час, що ген. Леванідов довідався про їх зустрічі й тоді впало тверде слово: — Ні! Це був страшний удар для двох молодих людей і для їхньої любови.

І враз Левицький чує Капністів голос, піднесений і запитливий: — Хто поїде в Францію? Хто перевезе грамоти про вольності українського народу, схвалені товариством?

Левицький підносить руку. В алькирі понісся го-
мін голосів. Його стискають у дружніх радісних обій-
мах, вітають і бажають успіху й щастя.

Леванідов глянув на Левицького з-під важких по-
вік. Їхні очі зустрінулись. І тут уперше в твердих
вояцьких очах генерала побачив Левицький ледвепо-
мітні відтіні батьківської чюлости й доброти.

Тоді спитав Капніст, чи Левицький свідомий свого
рішення і його ваги, як і тісі небезпеки, яку бере на
себе. Але Левицький кивнув тільки мовчки головою.

Усі розходилися, алькир порожнів. Зостався тіль-
ки Капніст, що писав останні листи, й Котляревський,
що тримав йому канделябр, для кращого світла.

На небі жевріла вже аврора, коли Котляревський
прямував з козацького алькиру до палати. Там при-
вітали його гучні оклики останніх гостей. Біля стола
сиділа молодь, кружляли келихи, перлилися східні й
угорські вина, і лиця були червоні від хмелю. Щораз
то голосніше гомоніли вівати в честь відсутніх дам.
Бо гості роз'їхалися або розійшлися по гостинних по-
коях на спочинок, а панночки спали вже солодко, вгли-
бивши свої личка в м'яких подушках гостинних по-
коїв. Десь оподалік бриніли ще музики. Там веселі
молодці били ще останнього третяка, садили гопака й
заводили інші кавалірські танці.

За столом раював уже Левицький. У кутку, під
стіною, сидів самотньо Пурпура й дивився всіміхаючись

на гарячих юнаків. Згадував, мабуть, і свою бурхливу юність. Може, ставали перед його очима його власні молоді роки, а, може, думав про те, куди подіти свої талари для кращого їх пожитку.

Котляревського потягли до столу, бо любили всі цього дивного рифмара, як його звали. А він поміж винами й солодкими закусками шумів про гульні очайдушних молодців, про стару Трою і козаків, і про свою нову мрію — Енеїду. В його голові пересувалися й мінялися неясні ще, але чудні й дивачні картини. І він, допивши келиха, заімпровізував те, що розсаджувало його уяву, перші відблиски могутнього майбутнього твору про Енея, який зродила цієї ночі його поетична душа.

“Но Греки, як спаливши Трою,
Зробили з неї скирту гною,
Він, взявши торбу, тягу дав;
Забравши деяких троянців,
Осмалених, як гиря ланців,
П'ятами з Трої наживав”.

Загомоніли радісні вигуки, бо всім стало ясно, що це натяк на вихід запорожців у вигнання. Навіть Парпура приступив до гурту й приклавши до вуха свою трубку, уважно слухав. А Котляревський розповідав, що його Енеїда буде зложена народньою мовою, українською мовою, на злість усьому панству, що її соромляться і на прю москалям, які її ненавидять і понижують, а, почувши українські слова, порскають з'їдливим сміхом: “Как это смѣшно!” Брудні брехуни й варвари.

І знову імпровізував Котляревський:

“Но зла Юнона, суча дочка,
Розкудкудакалась, як квочка,
Енея не любила — страх!
Но гірш за те їй не злюбився,
Що бач, у Трої народився!”

— Катерина! Ха-ха!.. — лунав регіт. — Августіша Катерина... — і молодь покладалася з сміху й веселости.

А Максим Парпура зрадів. Він зрозумів вагу й велич твору молодого поета. Він бачив уже майбутні роки, в яких ціла Україна гомонітиме про веселі алегорії й сатири. Він пізнав безсмертність Енеїди. І в душі рішив видати цей твір друком.

Парпура лукаво засміявся. Він знав, що всі вважать його за скупаря й себелюба, який думає тільки про те, як помножити свої таляри. — Хай собі думають, що хочуть, — мимрив під носом. Йому йшло про те, щоб ніхто не знав, що він видає десятки тисяч карбованців на добродійні цілі.

Він бачив уже перед собою книжку Котляревського, придумав назву і друкарню. Про цензуру не боявся, бо друкуватиме в Санкт - Петербурзі, де має добрих знайомих і де хабарі мають своє значення.

— Хе - хе - хе! — підсміхався й затирав руки, маючи уже готовий плян у голові. Але, щоб винагородити чимось поета, йому не прийшло на думку.

Гомоніли каваліри до самого ранку. І аж коли вранішнє сонце глянуло крізь вікна палати, розійшлися по гостинних покоях.

Незабаром і Котляревський потонув у глибокий сон.

Дім генерал - майора Леванідова губився в теміні ночі. Серед садів і городів бовванів тільки масив партерового будинку, замешкалого родиною генерала. Двері й віконниці були щільно зачинені, наче б там ніхто не жив.

Місяць вихилився з-поза старих горіхів і світляними плямами покрив хату. Сяйво впало на відхилену віконницю і в вузькій щілині відбилося на цівці сріблом викладаної яничарки.

Генерал Леванідов відсунув рушницю в тінь. Сидів він так від самого сумерку та невпинно глядів крізь щілину в сад і на дорогу, що вела до дверей будинку.

Години чекання змучили генерала. Рушниця спочивала прикладом на столі, а цівка висунулася поза дерев'яні віконниці.

Генерал думав про те, з чого пішла ворожнеча поміж обома родами й ніяк не міг собі пригадати легенди, про яку розповідали йому в дитинстві. Це затривожило його й розлютило. Він бачив повну нісенітницю такого стану. Ворогують задля привички, з переказу, з безглуздої невідомої причини, що загинула в теміні віків. Вірність звичаям. Але така вірність недоречна.

Леванідов занепокоївся. Не міг звикнути до нової думки, що забирала йому його звичайну поведінку, що змушувала змінити його життєву засаду, до якої звик уже впродовж багатьох років.

Він настроївся. Йому здавалося, що чує якийсь гомін. Кінський тупіт. Наслухував, але все затихло.

Мабуть, причулося, — подумав. Ця думка втішила його. Якось стало йому дивно, що мусітиме стріляти, а стріляти треба, бо так сказав тоді вночі в Галаганів.

Відхилилися двері кімнати і тихо увійшов старий Лука, колишній запорожець, що на старість перейшов на службу до генерала.

Лука не питав нічого, бо й не звик питати. Але в очах його заблиснули веселі вогники, коли побачив блискучу цівку рушниці.

Генерал був лихий на себе; він відчував, що Лука бачив його смішне положення, оце очікування небажаного каваліра. Спочатку хотів нагнати Луку геть. Але згодом роздумався. Можна трохи розрадитися, тихо погомоніти. Ніч довга, а він не молодик.

І Лука почав розповідати про своє життя на Січі, наче дивну й прекрасну казку. Згадав рік, коли москалі зруйнували Орлине гніздо, і про те, як вийшли запорожці на вигнання за Дунай. І поплили спогади. Не ті часи тепер.

Перед генералом станули полковники старого Хмеля, що йшли за віру єдину й за вітчизну - матку,

він бачив недавніх ще, здавалось, предків, що з гетьманом Мазепою станули в останній бій з Москвою. Леванідов відчув, що живе в часах мізерних, де трудно знайти людину, яка б і карбованця посвятила для святої справи. Перед його очима станули багатії, що закріпачували свій нарід і їздили в Москву бити поклони. Згадав знайомих, що чванилися московськими орденами, забувши про свій нарід і рідну землю.

Тільки в усіх, десь глибоко в душі, ховаються якісь почування до свого рідного, до чогось невисказаного, що може було колись, а може ні, що пропало навіки, що вже не існує й існувати не буде. Є дійсність, тверда й негнута, є Москва й Малоросія, є малороси, що живуть з дня на день у своїй тихій, Богом забутій, провінції.

І тоді Леванідов побачив з острахом, що і він є таким же самим малоросом, що і він забув батьків своїх і їхні заповіді, що давні лицарські часи згадує тільки при чарці під ніч, а з минулої слави зосталась у його душі тільки ворожнеча до роду Левицьких. Він згадав Левицького, того запального юнака, що рішився їхати в небезпечну дорогу, на небезпечну роботу. Бо йому, Леванідову, ніхто не повірить, що він був на зборах, про які мав свою власну думку, як про невинні мрії і несерйозні фантазії.

А все ж таки Франція розвалила посвячений лад, і ця нова Франція думає про Україну. Поволі Леванідов почав розуміти історичну конечність змін і людей, які для майбутності посвячують своє життя. Капніст,

Ведель, Котляревський, Левицький... усі в одному товаристві для відновлення свобод України.

І він чітко усвідомив собі вагу цих людей і свою приязнь з ними.

— Луко, — гукнув, — папір, чорнило й каву. Йому знов прочувся кінський тупіт, але він не звернув на це уже ніякої уваги.

Лука поставив на стіл свічку, чашку кави й писальне приладдя. Леванідов дав знак рукою, і Лука тихо вийшов із світлиці. Малими ковтками пив Леванідов закордонний напій і думав. Утома уступила, думки складалися ясно і тверезо. На великому пальці спробував, чи перо добре загострене і, загорнувши два великі кола в повітрі, начеркнув на папері крутий заголовок листа.

“Вельмишановний Добродію і милий Пане!”

Писав довго, думав над кожним словом, але листа не докінчив. Якось глибока сонність огорнула його істоту. Не мав сили навіть покласти перо в чорнильницю. Голова схилилася на стіл, і генерал почав голосно хропіти.

— — — — —

Десь над ранком настирливо закувала зозуля. Левицький і Рачинський, що сиділи в куцах городу поглянули на себе. Почекавши хвилину, Левицький піднявся, перескочив легко залізну огорожу і почав скрадатися до будинку Леванідових. Зразу завважив щілину напіввідчиненої віконниці і проміння воскової

свічі. Підійшов під вікно й обережно глянув усередину. Генерал спав біля стола, а в груди Левицького було скероване дуло турецької рушниці.

Левицький поволі відхилив вікно й вскочив усередину. Рукою сягнув по рушницю, але рука задержалася на замку яничарки. На столі лежав недокінчений лист, написаний до нього. Це дало йому право прочитати те, що писав Левадінов. Поволі Левицький відтягнув руку й глянув на генерала. Але його лиця не було видно з-під великої перуки, що спадала хвилями волосся на половину стола.

Левицький радісно всміхнувся. Ще раз розглянувся по кімнаті і враз вискочив жваво крізь вікно та зник у кущах городів.

Рачинський нетерпеливо ждав друга. Хотів би понюхати табаки, але боявся, щоб не пчихнути. Все таки витягнув пuzдерко, коли перед ним станув Левицький.

— Наша виправа зайва, — проговорив нашвидку, — старий бурбон годиться на вінчання. Ходімо до коней!

Цього ж дня, о годині пристойній, коли можна було їхати в гості, два молодці станули перед домом Леванідова. Левицький і Рачинський казали себе рекомендувати генерал-майорові Леванідову.

Генерал Леванідов виявився чудовою людиною, а пані Пелагія дбайливою, доброю панією. — Хоч трид-

цять років замужня, — згадував Левицький слова Парпури.

— — — — —

Коли перед весіллям Котляревський і Рачинський відвідали Терешка і прохали зберегти таємницю порошку, Терешко зі здивуванням не міг вимовити й слова. — Який порошок? . . . — дивувався. Він нічого не знав ні про нічну візиту, ні про наміри Левицького, ані теж про ніякий насонний порошок.

— Що за теревені, — завірушився, — який моздір? Ніякого моздіра не маю в хаті. А втім, — додав, — якраз тоді мене взагалі не було дома. І він, пошукавши між паперами, знайшов листа з датою тієї ночі, писаного до свого економа в господарських справах.

— Був у гостях цілий тиждень, — додав переконливо.

Друзі не знали, що думати про цю історію.

— Містифікація! — сказав урешті Котляревський. — Віджив старий граф Каліостро та ще й по своїй смерті туманить людей.

— Саме, — погодився Терешко, — напевно Каліостро. Це його рука була замішана в цю справу.

Три тижні тривало весілля. Опісля всі роз'їхалися. Терешко поїхав до своїх книг. Рачинський вплив до улюбленої музики, Леванідов, проходжуючись по саду, довго розмовляв з Котляревським. Урешті спитав його, чи він думає одружитися.

— Ні, — засміявся Котляревський, — понад усе люблю свободу.

— Ілюзія! — заgrimів генерал. — Оця незалежність каваліра. Замість залежати від однієї жінки, він залежить від усіх. Вкінці генерал почав намовляти Котляревського, щоб цей вступив на військову службу до нього. — Подумаю, — відповів Котляревський. Він не міг відразу рішитися.

Одного дня диліжанс, запряжений чвіркою баских коней, виїхав з двору Леванідових. Пані Пелагія стояла довго біля генерала, маяла хустинкою і втирала вперті сльози. Крізь віконце диліжансу видніла головка Софійки. І, коли будинок Леванідових і верхки старих дерев покрив зелений обрій, вона схилила голову на груди Левицького. Згадували про чудо-палту Галаганів, де доля дозволила їм зустрінутись і покохатись, згадували Котляревського, що десь тепер списує свою Енеїду на папір і Парпуру з крученою чорною слухавкою і Капніста з його чудернацькою люлькою. Серед цих спогадів сон огорнув Софійку. Вона чула ще, як Левицький засунув заслонки у віконцях диліжансу й як легко поцілував її в голівку. Вона не ворухнулася. Знала, що віддасть ці його поцілунки, багато поцілунків, у довгих роках, що перед ними.

З М І С Т

МАРКІЗА	9
НАРЦИЗ	41
ЗАПИСКИ ГЕТЬМАНСЬКОГО КАНЦЕЛЯРИСТА	60
МІСТЕРІЯ ПОЛТАВСЬКОЇ НОЧІ	91

Ваші зауваження про цю книжку просимо посилати на адресу Клубу Приятелів Української Книжки.

ВИДАННЯ

КЛУБУ ПРИЯТЕЛІВ УКРАЇНСЬКОЇ КНИЖКИ ДО ТЕПЕР ПОЯВИЛИСЯ, В І СЕРІЇ:

- 1—2) О. Гай-Головко: "ПОЄДИНОК З ДИЯВОЛОМ" — два томи. Ціна за два томи \$2.75.
- 3—4) В. Чапленко: "ЛЮДИ В ТЕНЕТАХ" — сатирична повість у двох томах. Ціна за 2 томи \$2.50.
- 5) Іван Смолій: "КОРДОНИ ПАДУТЬ" — повість, один том. Ціна \$1.50.
- 6) Юрій Тис: "ШЛЯХАМИ ВКІВ" — історичні оповідання, один том. Ціна \$1.25.
- 7) Л. Мосендз: "ЛЮДИНА ПОКІРНА" — оповідання, один том. Ціна \$1.25.
- 8—9) Рекс Біч: "ЗАЛІЗНИЙ ШЛЯХ" — 2 томи, повість з піонерського життя на Алясці. Ціна за 2 томи \$2.50.
- 10—11) Василь Радич: "МАКСИМ ЗАЛІЗНЯК" — 2 томи, історичний роман. Ціна за 2 томи \$2.50.
- 12) Микола Гоголь: "СТРАШНА ПОМСТА" та інші оповідання. Ювілейне видання з приводу 100-річчя смерти письменника. Ціна \$1.50.

У ДРУГІЙ СЕРІЇ ВИЙШЛИ:

- 13—15) С. Черкасенко: "ПРИГОДИ МОЛОДОГО ЛИЦАРЯ", роман з козацьких часів, 3 томи. Ціна \$4.00.
- 16) І. Лобода: "ВОНИ ПРИЙШЛИ ЗНОВУ", роман з фінляндсько-більшевицької війни, 1 том. Ціна \$1.25.
- 17) С. Васильченко: "НОВЕЛІ", один том. Ціна \$1.25.
- 18) В. Бірчак: "ПРОТИ ЗАКОНУ", історична повість з княжих часів. Ціна \$1.25.
- 19) Юрій Тис: "МАРКІЗА", істор. опов. Ціна \$1.25.

ДАЛЬШІ ВИПУСКИ ДРУКУЮТЬСЯ. ДРУГА СЕРІЯ БУДЕ МАТИ ТАКОЖ 12 КНИЖОК.

ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ ВИДАННЯ КЛУБУ. ПЕРЕДПЛАТА НА II-ГУ СЕРІЮ ВІНОСИТЬ В КАНАДІ І ЗДА \$9.00. В ІНШИХ КРАЇНАХ \$10.00.

Замовлення просимо посилати до:

UKRAINIAN BOOK CLUB, LTD.

834½ Main Street

Winnipeg, Man., Canada.

Phone 59-1419

